ДЕМОГРАФСКИ ОТНОШЕНИЯ И ПРОНИКВАНЕ НА ИСЛЯМА В ЗАПАДНИТЕ РОДОПИ И ДОЛИНАТА НА МЕСТА ПРЕЗ XV—XVII в.

Страшимир Ат. Димитров

?
Непотвърден
вж. Мутафчиева

Летописният разказ на поп Методи Драгинов от с. Корова за помохамеданчването на българите от Чепинското корито създаде след себе си цяла литература, която в една или друга степен изяснява това събитие от историята на чепинските българи. Но на юг от Чепинската котловина се простира една обширна област, чието население през време на турското владичество е имало не по-малка нерадостна съдба. Става дума за най-западните покрайнини на Родопите, населени с българско население, голяма част от което било принудено да приеме мохамеданската религия.

Планинският проход, който води от Велинградската котловина към Разлога, е осеян с колибарските селища на българите мохамедани от краището Бабек. Това е едно обширно пространство от двете страни на вододела на реките Места и Марица, осеяно с бърда и малки речни долинки. На юг от Бабешкото краище започват склоновете на Дъбраша, които притискат р. Места и образуват живописната Момина клисура, а на изток се ограничават от р. Доспат. Долното течение на тази река, позната на тамошното население под името Рата,[1] минава през най-югозападните склонове на Родопите, съставляващи обширната област Чеч, в която са пръснати повече от 60 села.[2] Тази област включва в себе си целия пролом на Места на юг от Неврокоп (дн. Гоце Делчев) дори до гара Бук, преминава на левия бряг на реката и обхваща чак склоновете на Боздаг.[3] Ксантийските височини са я отделяли от турското население в Ксантийското поле.[4] Някога, до края на XIX в., Чеч се делял на две в зависимост от административните центрове, на които бил подчинен — Неврокопски Чеч и Драмски Чеч.[5] Днес той пак е разделен — част от него се намира в България, а друга част — в Гърция.

В така очертаните краища е живяло и живее многобройно българско мохамеданско население. За неговото помохамеданчване няма запазени

[1] Д. Делчев, Хемус и Родопи. Принос към старата география на България, ГСУ ИФФ, т. XXI(10), стр. 39.
[2] (В. Кънчов), Пътуване по долините на Струма, Места и Брегалница, СбНУ, т. XII, стр. 238.
[3] В. Кънчов, Македония. Етнография и статистика, София, 1900, стр. 43.
[4] (В. Кънчов), Пътуване по долините на Струма, Места и Брегалница, СбНУ, т. XII, стр. 238.
[5] Пак там, стр. 240.

домашни летописни разкази. Миналото му е забулено в неизяснени легенди и предания, макар етническият му облик да е ясен за всеки непредубеден човек.

Не може да се каже, че изследователите не са се интересували от историческата съдба, бита и културата на тези българи. Но в тези краища са бродили главно, ако не изключително, етнографи и географи. Още в първите години след освобождението ни от турско иго Хр. П. Константинов започва да проучва отделни райони на Родопите.[6] В 1892 г. той посвещава отделно описание на Бабек, в което дава сведения за 22 от бабешките колибарски селища, влизащи тогава в границите на Княжество България.[7]

Особено много е направил за изучаването на онези краища изтъкнатият наш етнограф Васил Кънчов. В неколкократните си пътувания по долината на Места той събрал интересен материал, публикуван в отделни студии[8] и използуван в книгата му „Македония. Етнография и статистика“. Сравнително неотдавна публикува своите етнографски изследвания за Бабек и Анастас Примовски.[9]

Но почти никой от тези автори не прониква по-назад от XIX в. и не изнася нови данни за миналото на това население. В пътеписите на В. Кънчов е публикувана само една приписка върху миней, съхраняван в църквата на с. Белица.[10] По-късно Йордан Иванов преиздава тази приписка заедно с още няколко бележки за манастира при с. Търлис и отделни села от околните райони[11]:

В последно време се появиха интересни изследвания, които дават някои нови сведения за поселищно-демографското развитие на тези области през XV—XVII в. В статията си „За демографското състояние на Балканския полуостров през XV—XVI в.“[12] Н. Тодоров привлича важни и интересни материали за целия полуостров, но поставя проблемите в твърде едър мащаб и не се спира на конкретното развитие на интересуващите ни райони. П. Коледаров, който се занима с демографското развитие на Драмско до XIX в., дава твърде малко сведения за драмския Чеч.[13] Използувайки данните от един турски регистър от 1576 г., Руси Стойков приведе интересни нови сведения за Разлога и някои области на Родопите през онова време[14] и макар да не ги подлага на по-щателен анализ, обогати фактическата база за изследване миналото на онези краища.

---

[6] Хр. П. Константинов, Непокорните села в Родопските планини, кн. I и II, Търново, 1886—1887; същият, Чепино. Едно българско краище в северозападните разклонения на Родопските планини, СбНУ, т. III.

[7] Хр. П. Константинов, Краището Бабек, СбНУ, т. IX, стр. 716—731.

[8] Обнародвани в СбНУ, т. X, стр. 469—535; т. XI, стр. 196—250 и т. XII, стр. 212—317.

[9] Ан. Примовски, Село Бабек, сб. „Езиковедско-етнографски изследвания в памет на акад. Ст. Романски“, София, 1960, стр. 619—650.

[10] В. Кънчов, Пътуване по долините на Места, Струма и ..., СбНУ, т. XII, стр. 268.

[11] Й. Иванов, Български старини из Македония, София, 1931, стр. 211, 509, 511, 515.

[12] Н. Тодоров, За демографското състояние на Балканския полуостров през XV—XVI в., ГСУ ФИФ, т. 53, кн. 2, София, 1960, стр. 191—232.

[13] П. Коледаров, Народностният състав на Драмско до средата на XIX век, ИИИ, кн. 10, София, 1962, стр. 147—186.

[14] Р. Стойков, Селищни имена в западната половина на България през XVI век, сб. „Езиковедско-етнографски изследвания в памет на академик Стоян Романски“, София, 1960, стр. 429—456.

Някои нови сведения за Неврокопско и долината на Места проникнаха в издаденото от Историческия институт на БАН изследване за миналото на родопското население.[15] Особено ценни данни за демографията на Западните Родопи и долината на Места съдържат турските документи от XV—XVII в., голяма част от които бяха публикувани напоследък.[16]

С приведените работи почти се изчерпват съчиненията, които дават нови сведения за демографията на Бабешко, Разлога, Доспатските склонове и Чеч през първите няколко века на турското владичество. Сред тях, както се вижда, липсва специално изследване за демографските отношения през XV—XVII в., за проникването на мохамеданството в тези области.

В настоящата статия ще се опитаме да запълним тази празнина, като същевременно проследим и общите политически изменения, станали в онзи район през втората половина на XIV в., нахлуването на османските завоеватели в този край, които сбусловили в немалка степен общия ход на етническите и верските промени.

* * *

Историческите извори за завладяването на България от османците са твърде оскъдни, а в тях пък почти няма сведения за покоряването на Чеч и Неврокопско, на Доспат и Бабек. Не са събрани дори местните легенди и предания за завладяването им. Поради това всяко изложение за хода на турското завоевание в тези области има характер на предположение, на работна хипотеза, недостатъчно подкрепена от преки исторически свидетелства.

Още през първите две десетилетия след нахлуването си на Балканския полуостров турците достигнали окрайнините на Родопите. Димотика станала столица на османските владетели. Видният турски военачалник Евренос бей бил назначен за управител на пограничните владения на османската държава на запад от долното течение на Марица, а друг такъв военачалник — Лала Шахин — бил определен за бейлербей на всички завладени територии на Балканите,[17] които получили названието Рум-или, т. е. страна на ромеите. Докато Лала Шахин воювал на север и изток от Марица, Евренос бей разширявал владенията си в Беломорска Тракия и завладял Гюмюрджина.[18]

Настъплението на османците на запад от Гюмюрджина ги сблъсквало с нови противници — феодалите, — наследници на доскоро могъщата Душанова държава, които владеели отделни градове и области в Източна Македония и воювали помежду си. В Драма управлявал кесар Воихна, тъст на Душановия наследник Урош.[19] Впоследствие Драма, Серес и

[15] Из миналото на българите мохамедани в Родопите, София, 1960.

[16] Асимилаторската политика на турските завоеватели. Сборник от документи и материали. Ред.-съставител П. Петров, София, 1962; II изд. 1964 г. В настоящата работа навсякъде цитираме по първото издание.

[17] Fr. Giese, Die altosmanische Chronik des Aşik paşa zade, Leipzig, 1929, S. 50.

[18] Fr. Giese, Die altosmanischen anonymen Chroniken in Text und Übersetzung, herausgegeben von..., I Teil: Text- und Variantverzeichnis, Breslau, 1922, S. 21.

[19] К. Иречек, История на българите, София (1929), стр. 247; Ст. Новаковић, Срби и турци XIV—XV века, Београд, 1893, стр. 137, 141.

Мелник попаднали под сюзеренитета на деспот Иван Углеша. На запад от Серес и до Вардар се простирали владенията на друг феодален господар — Богдан жупан.[20] Естествено тази голяма разпокъсаност правела невъзможна каквато и да е продължителна съпротива срещу нашествениците.

Феодалите се опитали да отбият надвисналата над тях заплаха. Те организирали значителен поход срещу османците, начело на който застанали деспотите Углеш и Вълкашин. Вълкашин се обявил за крал на мястото на детронирания сръбски крал Урош. Този поход завършил с трагичната Черноменска битка от 26 септември 1371 г., в която Вълкашин и Углеш претърпели катастрофално поражение. Войските им, наброяващи няколко десетки хиляди души, били почти изцяло унищожени, а самите те загинали. След тази битка вече нямало реална сила, която да защити владенията на феодалите в Беломорска Тракия и Източна Македония. В резултат на Черноменската битка пътят за настъпление на османците на запад бил открит.

Ашик паша заде разказва, че след като завладял Гюмюрджина, Евренос бей постоянно нападал съседните по-малки градове и укрепления и непрекъснато разширявал владенията си. В кратък срок той завзел „Боруйя[21], Искетейя[22] и Марулие[23]". Тогава султан Мурад наредил на Тимурташ паша да помогне на Евренос и да завладеят „онези области", т. е. Беломорската низина. В помощ на Евренос бей бил изпратен Индже Балабан, който с отряда си достигнал и обсадил Серес, където „заседнал"[24]

Веднага след това хронистът започва да говори за действия на Лала Шахин в Беломорието, който, изглежда, също бил изпратен да действува в това направление. С него ще да е имало значителна войска, тъй като хронистът отбелязва, че „когато дошел, Шахин завзел Кавала, Драма, Зъхна и Серес", без да говори за обсади на тези крепости. „След това, продължава хрониката, достигнали до Караферия и нея също завладели с цялата ѝ околност, която раздали на тимариоти. На неверниците определили харадж. На Евренос бил даден Серес като удж."[25]

---

[20] К. Иречек, цит. съч., стр. 247—248; Ст. Новаковић, цит. съч., стр. 134—135, 171—172.

[21] Става дума за Момчиловия Перитор на брега на езерото Боругьол.

[22] Днешния град Ксанти.

[23] По-късно Авретхисар, т. е. Кукуш. Турските хронисти разказват, че по време на завоеванието тази крепост се защищавала от жена, която била сродница на владетеля на Серес и се наричала Марулия. Разчитайки на помощ от Серес, тя отказала да предаде крепостта на турците и отблъснала нападението им. Впоследствие станало ясно, че от Серес няма да дойде никаква помощ, и тя предала крепостта. Оттогава тази крепост била наречена Авретхисар, т. е. Женска крепост. Вж. Хюсеин, Бед'аи ул-века'и (Удивительные события). Издание текста, введение и общая редакция А. С. Тверитиновой. Аннотированное оглавление и указатели Ю. А. Петросяна. Памятники литературы народов Востока. Тексты. Большая серия, т. XIV, ч. I, Москва, 1961, л. 68б.

[24] Fr. Giese, Die altosmanische Chronik des Aşik paşa zade..., S. 55.

[25] Пак там, стр. 56. Удж се наричали крайграничните феодални владения в ранната османска държава. Думата „удж" означавала връх на стрела, стрела. Държателите на такива области трябвало да бъдат в постоянна бойна готовност, да отбраняват поверената им област, да събират доходите от нея и по възможност да я разширят за сметка на съседните неосмански владения, в които те извършвали чести опустошителни набези. Несъмнено инициативата на такива енергични удж-беeве като Евренос бей допринасяла за разширяване на владенията на османската държава.

За съжаление Ашик паша заде не ни посочва датата на тези завоевания. Той все така бегло се спира на следващите придобивки в Македония, като накрай отбелязва завладяването на околностите на Солун от османците през 787 г. от егира. Приведена към грегорианския календар, тази година отговаря на времето от 12 февруари 1385 до 1 февруари 1386 г. Следователно, ако се основаваме само на този автор, би трябвало да приемем, че Беломорската низина била завладяна между 1371 и 1386 г. Обаче сведенията на някои други хронисти изясняват, че това е станало доста преди 1386 г.

За военните действия в тези земи значително по-ясно разказва османският хронист Коджа Хюсеин.[26] Според него няколко години след Черноменската битка, когато вече и Кюстендилският владетел се признал за османски васал, султан Мурад I провъзгласил своя дотогавашен кадъаскер Джендарлу Кара Халил за велик везир, дал му името титла Хайредин паша и му възложил да ръководи действията за „завладяване на крепостите в западните области на Румелия покрай беломорския бряг, като Бурли[27], Искете и Марулия.[28] Евренос бей бил придаден към него като началник на спахиите."[29]

През 775 г. от егира,[30] докато Хайредин паша стоял в резиденцията си в Гюмюрджина, Евренос бей завладял споменатите три крепости. След това Хайредин паша заминал с награбената плячка да се представи на султана. Същевременно султанът изпратил „един храбрец на име Дели Балабан да обсади Серската крепост"[31].

Обаче станало ясно, че за успешното развитие на военните действия били необходими подкрепления. Тогава „на помощ към Серес изпратили Лала Шахин паша. Шахин паша преди всичко обкръжил Кавала и превзел най-напред нея, като завладял и намиращите се там сребърни рудници. Оттам той достигнал Драма, която [крепост] също завладял. После дошъл до крепостта Зъхна,[32] където също забил знамето на завоеванието. Чрез договорно предаване[33] станал владетел също и на Серската крепост. После завзел и предалата се на милостта му крепост Караферия. И в 776 година [от егира][34] с богатствата от плячката потеглил за столицата на султана."[35]

Вижда се, че Хюсеин ходжа поставя завладяването на тези области в границите между 1373 и 1375 г., което е твърде вероятно, като се има пред вид обстановката, създадена след Черноменската битка. Разказът на серския монах Исай, който поставя в много тясна връзка смъртта на деспот Углеш и нахлуването на „измаилтяните" в Серско,[36] може в зна-

[26] Библиографските данни за изданието на тази хроника са дадени в бел. 23.
[27] Момчиловият Перитор на брега на езерото Боругьол.
[28] Вж. бележки 22 и 23.
[29] Хюсеин, цит. съч., л. 68а.
[30] Започва на 23. VI. 1373 г. и завършва на 11. VI. 1374 г.
[31] Хюсеин, цит. съч., л. 68б.
[32] Става дума за по-късния град Зиляхово.
[33] Т. е. защитниците на крепостта се предали, като предварително сключили договор за условията, при които слагат оръжие.
[34] Тази лунна година започва на 12 юни 1374 г. и завършва на 1 юни 1375 г.
[35] Хюсеин, цит. съч., л. 68б.
[36] Й. Иванов, цит. съч., стр. 227.

чителна степен да се разглежда като потвърждение на сведенията на османския хронист.

Опустошенията, извършени при завладяването на Драмско и Серско, са покъртително описани от този скромен монах. По настояване на серския митрополит той започнал да превежда от гръцки на „наш славянски език“. Започнал в добри времена, а „завършил в най-злите от всички времена“, когато османците нахлули в Беломорието. След разгрома на християнските войски при Черномен, пише Исай, „злолютие обля всички западни градове и страни, каквото нито ушите са чували, нито очите са виждали. След убиването на този храбър мъж деспот Углеш измаилтяните се пръснаха и полетяха по цялата земя като птици по въздуха и едни от християните заклаха с меч, други отведоха в плен, а останалите покоси безвременна смърт. Които бяха пощадени от смъртта, бяха погубени от глад... Уви, скръбна гледка беше да се гледа как земята остана пуста от всички блага — и хора, и добитък, и други плодове. Нямаше ни княз, ни вожд, нито наставник сред хората.“[37]

Като се има пред вид, че монахът Исай започнал да превежда под наставничеството на серския митрополит, т. е. че живял и работил из Серско или в съпределните му области, може да се каже, че именно там са се разиграли най-пълно апокалиптическите ужаси, за които той говори. Земите, които лежали на изхода на Места от Родопите, били опустошени. Самите турски хронисти изтъкват като един от успехите на завоевателите, че успели да награбят безчетна плячка, че отвеждали със себе си много роби и красиви робини. Както съобщава Хюсеин ходжа, след завладяването на крепостите Бору (Перитор), Ксанти и Марулево (Авретхисар, Кукуш) Хайредин паша „с безчетно количество пари, с роби и робини с лица като феи“ паднал по лице в краката на султана.[38] Тези роби били разпръснати из робските пазари по империята и в чуждите страни, та дори в 1381—1383 г. родени в беломорските долини люде се продавали и купували между роботърговците венецианци на Крит.[39]

Със завладяването на Зъхна, Драма и Серес бил затворен всякакъв изход на разположените в Западните Родопи и долината на Места селища към плодородните низини на Беломорието. Едва ли може да се приеме, че завоеванията от 70—80-те години на XIV в. се ограничили само в Драмското и Серското поле, че завоевателите не са проникували в Чеч, в долината на Места и пр. Логично и приемливо е обратното въпреки липсата на изрични свидетелства за това.

Почти успоредно с разоряването на местното население, за което говори Исай, из завладените места на Беломорието били настанявани номадски тюркски маси.[40] Ризбира се, тези изкуствено предизвиквани заселвания и разселвания не винаги са отбелязвани от хронистите и запазените документи. Малкото запазени сведения разкриват по-скоро методите на тази колонизация, без да обрисуват детайлите и да изчерпват всички конкретни случаи.

[37] Й. Иванов, цит. съч., стр. 226—227.

[38] Хюсеин, цит. съч., л. 68б.

[39] Ив. Сакъзов, Новооткрити документи от края на XIV в. за българи в Македония, продавани като роби, Македонски преглед, год. VII, кн. 2—3.

[40] П. Ников, Турското завладяване на България и съдбата на последните Шишмановци, ИИД, т. VII—VIII, стр. 47.

Османските завоеватели се стремели чрез колонизацията на тюркските заселници да си осигурят надеждни бази за продължаване на завоеванията и същевременно да се избавят от неспокойните номадски племена в Мала Азия. Такива хора били заселени и в Беломорието, в окрайнините на Западните Родопи, с което кордонът около Родопите ставал по-плътен. Ние вече видяхме, че след завоюването на Серес и Караферия земите в околностите на последния град били разделени и раздадени като тимари на завоевателите. Но очевидно само тимариотите, които не можели да бъдат особено многобройни (най-много двама-трима в едно село), били недостатъчни да осигурят надежден тил и близки изходни бази на завоевателите, а също да държат в респект и покорство подчиненото население. Затова, описвайки действията на администраторите на тези области, Ашик паша заде отбелязва, че те „най-напред изпратили [хора] в Саруханската област.[41] Там имало чергарстващи [номадски] племена. Те ги подкарали и ги докарали в Серския вилает.“[42]

Това заселване на номади в Серско според контекста на хрониката станало преди походите към Битоля, преди завладяването на Солунската област, което той датира през 787 г. от егира, т. е. 1385 г. Твърдението на Ашик паша заде е твърде достоверно, особено като се има пред вид, че в 1385 г. тюркското мохамеданско население в Серес и Серско изградило първата си джамия в този град.[43] Съвременният турски историк М. Т. Гьокбилгин приема, че юруците били докарани в Серско през 1385 г.,[44] обаче може би това ще трябва да се коригира, като датата на първото юрушко заселване[45] в тази област се отнесе с няколко години напред. Щом като през 1385 г. вече се изгражда джамия, очевидно наред с новозаселените номади вече е имало и известно количество уседнали люде, администратори на областта и пр. Така или иначе, първите по административен път колонизирани в съседство с Чеч тюркски поселници били някои номадски скотовъдни племена. Тяхното заселване в Серско и Драмско означавало стабилизиране на османското владичество в този край. С това се прекъсвали връзките на Чеч, Доспат и долината на Места с външния свят, като цялата тази грамадна област се поставяла в положение на обсада.

Историческите хроники и другите извори не дават сведения за нашествието на турците в Чеч, Доспат и Бабек. Старите турски хроники описват главните, по-важните походи, но не споменават нищо за някакъв

---

41 Област в Мала Азия.

42 Fr. Giese, Die altosmanische Chronik des Aşik paşa zade..., S. 56.

43 П. Ников, Турското завладяване на България и съдбата на последните Шишмановци, Българска истор. библиотека, год. I, кн. 1, стр. 133.

44 M. Tayyb Gökbilgin, Rumeli'de Yürükler, Tatarlar ve evlâd-i fatihan, Istanbul, 1957, s. 14.

45 В нашата литература се е вкоренило едно твърде неправилно схващане за юруците като за някакво отделно племе, за конярите (или конари, койнари) като за обособено племе, дошло на Балканите от околностите на гр. Коня в Мала Азия, откъдето получило и името си. В същност и думата конар, както и съчетанието юрук-конар означават едно и също нещо — номад, скитащ, преместващ се и отсядащ човек, който няма постоянно местоживелище. Тези думи съвсем не са племенни названия. Те могли да се прикачват към всяка чергарствуваща група независимо от кое племе произхождала.

поход навътре в Родопите. Такъв поход може дори да не е имало. През 80-те години на XIV в. в ръцете на османците се намирала цялата Маричина низина. Обкръжено от всички страни — от юг, изток и север, а след това и откъм запад, — родопското население било вече осъдено. Покоряването на Родопите, включително и на Западните Родопи, ще да е станало в течение на известен срок, през който ще да са се разгърнали множество схватки и сблъсквания, като в края на краищата обкръженото население ще е било принудено да признае новата власт.

Тук може би му е мястото да се каже, че са много съмнителни получилите широко разпространение в литературата предания за някакви походи на Ибрахим паша, на Джадит Али паша, на Дауд паша, в резултат на които били завладени Родопите.[46] В същност най-сериозният аргумент, който ни кара да се съмняваме в достоверността на тези предания, е обстоятелството, че до края на XIV в. в турската държава изобщо няма паша с името Ибрахим или Дауд, а има само един Али паша, син на великия везир Хайредин паша (бившия кадия Джендарлу Кара Халил), който станал велик везир при Баязид I, участвувал в завладянето на Шишманова България. Що се касае до Дауд паша, то в турската история през XIV в. също няма такъв паша, а под името Дауд Бали се споменава един „дилявер", т. е. смелчага, който взел участие в битката при Анкара срещу Тамерлан. Заедно с това обаче се указва, че той произхождал от малоазиатските провинции и се сражавал в отряда на Мехмед челеби, син на Баязид I, който управлявал някои малоазиатски вилаети.[47] Така легендите, които пуснаха в обръщение Ст. Захариев, В. Дечев и др. и които преминават от книга в книга до наше време, трябва да се поставят на по-критично разглеждане, което ще доведе може би до пълното им изоставяне като надежден исторически извор. Освен това трябва да се има пред вид, че по онова време в държавата на османците няма много паши, за да се допусне, че сред голямото множество тези лица случайно са пропуснати в източниците. Може би трябва да се напомни, че тогава дори самият султан се титулувал бей.

* * *

Твърде малко знаем за административния порядък, който бил установен в Западните Родопи и долината на Места непосредствено след завоеванието. Османските хроники не съобщават нищо по този въпрос. Документите, с които разполагаме, са оскъдни, при това произхождат от по-късно време — поне 100—120 г. след завладяването на тези места. Наистина има един документ — регистър за тимарите и зиаметите в Солунско и Кукушко, — писан малко преди 1447 г.,[48] но неговите сведения са строго ограничени за споменатите две области и не само че не до-

[46] Ст. Захариев, цит. съч., Географико-историко-статистическо описание на Татарпазарджишката каза, Виена, 1870, стр. 66—69; В. Дечев, Из миналото на Чепеларе, ч. I, София, 1928, стр. 15 и сл.; Из миналото на българите мохамедани в Родопите, София, 1958, стр. 45—46 и др.

[47] Хюсеин, цит. съч., л. 106а.

[48] НБКМ, Ор. отдел, ОАК 45/30, Опис на тимари и зиамети в Авретхисарско и Солунско.

стигат до басейна на Места, но изобщо не минават на изток от Струма. От данните, с които се разполага за втората половина на XV в., могат да се направят някои заключения за административното и демографско състояние на интересуващите ни райони по онова време, които в най-общия си вид биха били валидни и за първата половина на XV в.

Между най-интересните документи за историята на Неврокопско, на Чеч и прилежащите им области през XV—XVI в. са безспорно два откъслека от описи на ленни владения,[49] които очевидно произхождат от един цялостен дефтер, тъй като водният знак и палеографското им оформление са еднакви. За съжаление върху тях не е отбелязано времето на съставянето им, нито пък носят някаква датирана отметка, поради което могат да бъдат датирани само въз основа на съдържанието и водния им знак. Последният[50] позволява тези документи да бъдат отнесени към времето от последната четвърт на XV до края на първата четвърт на XVI в. Някои данни, съдържащи се в документите, позволяват тези рамки да бъдат още повече стеснени.

На два листа от единия документ са описани махалите на Серес, като между другите жители е записана и „дошлата от Испания и Сицилия тайфа“[51]. Всички отбелязани в тази рубрика лица носят еврейски имена, а в рекапитулацията за доходите от града същата група е записана под рубриката „еврейски ханета“. Не може да има съмнение, че в този документ са записани прогонените от Испания и Сицилия през 1493—1494 г. евреи, които масово се заселили в Солун и съседните му области, включително и Серес. Следователно нашите описи на ленни владения са съставени след 1494 г.[52]

---

[49] И двата откъслека се намират в Ор. отдел на НБКМ. Единият има сигнатура БЛ 3/6, инв. № 3572, а вторият е във фонд № 122, арх. ед. 261.

[50] Водният знак представлява стилизирана ръкавица или човешка ръка — китката, дланта и пръстите. Четирите пръста са долепени, като са разграничени само с по една линия. Палецът не е залепен за останалите пръсти, а е очертан самостоятелно. От върха на средния пръст продължава една линия, завършваща с многолъчева звезда.

Според известния изследовател на хартиеното производство и водните знаци С. М. Briquet хартията с подобен воден знак има италиански произход. Той пише, че за пръв път през 1473 г. този знак бил утвърден от дукския съвет на Торино като производствена марка на производителя на хартия Антоан Меламини. Твърде скоро тази марка била присвоена и от други занаятчии. Поради това като средство за разграничаване на произведената хартия собствениците на работилници започнали да прибавят своите инициали към така отбелязаната водна марка, с което тя добила няколко разновидности. Към водния знак в нашите документи няма още никакви инициали. В албума на С. М. Briquet този знак се среща от последните три десетилетия на XV в. докъм 1520 г. Логично е следователно и ние да датираме нашите документи от това време (вж. С. М. Briquet, Les filigranes. Dictionaire historique des marques du papier de leur apparation vers 1282 jusq'en 1600; t. III, Leipzig, 1923, p. 71).

[51] НБКМ, Ор. отдел, ф. 122, арх. ед. 261, л. 2—6.

[52] Обстоятелството, че един временен за тези евреи признак — идването им от Сицилия и Испания — е изместил в описа етническото им название, говори, че този опис ще да е бил съставен наскоро след 1493/1494 г., защото по-късно те се натурализират и се записват навсякъде с етническото им име евреи (yahudiyan). За няколко десетилетия те се приспособили към условията в Османската империя и дори започнали да придобиват роби мохамедани, поради което станало нужда да се издава специална везирска заповед до кадиите в Солун и Серес, забраняваща на евреите да държат роби мохамедани. Вж. Gl. Elezović, Iz Carigradskih turskih arhiva. Mühimme defteri, Beograd, 1950, S. 174.

В тези документи са споменати имената на някои видни османски сановници — паши и беeве, като Саруджа паша[53], Мустафа паша[54], началника на азебите в Румелия Кемал бей[55] и др. Всички те са живели през XV и началото на XVI в.

Особено важно за нашата цел е споменаването на Месих паша, който може да бъде идентифициран с Месих Ахмед паша[56], умрял през 1503 г. Записването му като титуляр на описаните в тефтера хасове показва, че той трябва да е бил още жив по време на съставянето на самия опис, защото не може хасовете да са записани в притежание на мъртъв човек. Такова нещо би могло да се случи само ако се отнася до вакъфи, но и тогава винаги се отбелязва, че вакъфите са оставени от еди-кой си починал сановник. А в нашите документи не става и дума за вакъфи.

Следователно ние можем да приемем, че и единият, и другият откъслек са били съставени през десетилетието 1494—1503 г. По такъв начин те могат да се прибавят към останалите датирани паметници от онова време и да обогатят твърде много представите ни за демографския облик на Западните Родопи и долината на Места през последното десетилетие на XV в.

За съжаление няма запазени документи, от които може да се проследи демографското развитие на тези области през първата половина на XV в., като изключим споменатите сведения за колонизиране на тюркски номадски маси из равнините на север и на юг от Родопите през последните десетилетия на XIV в.

---

53 На л. 10б от док. 122/261 се споменава „Исмаил, освободен роб на Саруджа паша". Последният бил виден сановник по времето на Мурад II. След неговата смърт Саруджа паша останал известно време везир при Мехмед II. В 1453 г. бил уволнен и пенсиониран. Датата на смъртта му не е известна, но негови роби са могли да живеят до края на XV и началото на XVI в.

54 НБКМ, Ор. отдел, БЛ 3/6. През втората половина на XV и първите десетилетия на XVI в. има няколко паши с името Мустафа.

55 Вероятно този Кемал бей е идентичен със споменатия в Sicili-i osmani, т. IV, стр. 78, Кемал реис. Последният бил шеф на азебите (азеблар-реиси), както и споменатия в документа Кемал бей. После Кемал реис като командир във флотата участвувал в боевете около Наварин и Лепанто през 1499—1502 г. (вж. Х ю с е и н, т. II, л. 460а, 461а, 466а).

56 Сред османските сановници от XV—XVI в. срещаме двама души с прозвище Месих паша. Единият е Месих Ахмед паша, живял по времето на султаните Мехмед II и Баязид II, а другият е Месих Сюлейман паша, който се явява около 982—998 г. от егира, т. е. 1574—1590 г. Очевидно в нашите документи става дума за първия от тях. Съображенията в полза на това са следните: 1. През годините, преди да излезе на сцената Месих Сюлейман паша, няма някакъв Саруджа паша, чийто освободен роб би могъл да бъде споменатият Исмаил (вж. по-горе, бел. 53). 2. За онова време не намираме друг Кемал реис, който би могъл да бъде командуващ азбеите в Румелия. 3. Халид бей, за който става дума в док. БЛ 3/6, л. 7а, също не може да се идентифицира с някакво лице от края на XVI в., докато по времето на Баязид II има един Халид бей, емир от кюрдски произход, убит по времето на Селим I (вж. Sicil-i osmani, т. II, стр. 265). 4. Евреите от Серес едва ли биха били записани с името „Испанска и сицилианска тайфа", тъй като за сто години етническото им име отдавна би изместило временното качество — пришълци. 5. Водният знак на документа ни насочва именно към края на XV и началото на XVI в.

Месих Ахмед паша бил придворен роб на Мехмед II и още при него достигнал до поста везир. През 1480—1481 г. той бил назначен капудан, т. е. главнокомандуващ на флотата, после станал везир, а през 1492—1493 г. го намираме румелийски бейлербей. След това той бил отново назначен везир, а през 905 г. (1499—1500) станал велик везир. През 1503 г. като велик везир той присъствувал на изпращането на флотата на поход срещу венецианци и французи. След като корабите отплували, той останал за малко в арсенала. Тук обаче случайно избухнало някакво буре с барут; при експлозията той бил тежко ранен и след няколко дни умрял. Това станало през ноември 1503 г. (вж. Х ю с е и н, цит. съч., л. 369а, 369б).

Въз основа на наличните сведения за административното устройство на тези области през XV в. е изяснено, че поне през втората половина на века както целите Родопи, така и долината на Места се включвала в санджака Паша със средище седалището на румелийския бейлербей.[57] Все още смътни остават обаче границите на по-малките административни единици, на които е била поделена тази област.

В достъпните ни документи от XV в. казата като административна единица не се споменава. Очевидно административната организация на империята от онова време още не познава казата като единица, съставляваща част от санджака. Вместо нея ние намираме вилаетите и нахиите като поделения на санджаците. Но докато нахията е по-скоро административно-управленческа единица, вилаетите били териториални единици при налагането на данъка джизие.[58]

Сред няколкото откъслека от феодални регистри от първата половина на XV в. никъде не се споменава някое от градските селища в долината на Места и съседните ѝ области и не може да се посочи документално кои от тях са били средища на нахии или вилаети.

За втората половина на XV в. вече разполагаме с преки данни. Запазен е един регистър за соколарите от 70-те години на XV в.,[59] където са записани наличните соколари, тимарите на техните началници и пр. в почти цяла Румелия. На различни места в него са отбелязани доста центрове на нахии във и около интересуващите ни области, като Пловдив,[60] Неврокоп[61], Драма[62], Серес[63], Демирхисар[64] и др. Доста трудно е само въз основа на съдържащите се в този регистър данни да се определи териториалният обхват на тези нахии, но все пак трябва да се направи някакъв опит в това отношение. От значение е да се определи включват ли тези нахии цялата територия на Поместието, граничат ли една с друга или пък между тях остават необхванати „бели“ места. Това е толкова по-интересно, като се има пред вид, че в някои по-късни документи срещаме названия на териториални единици като „Села на госпожа Теспина“[65], „Шишманос“[66] и др., които са се намирали някъде из онези краища, но не са локализирани точно и чието място ние бихме могли да търсим върху онези територии, които не са обхванати в други нахии.

В споменатия опис на соколарите не са отбелязани като административни единици Разлог или Пазарджишко. Впрочем Пазарджик едва ли още е бил създаден като център. Може да се допусне, че и Разлог още не е бил оформен като нахия или пък в него чисто и просто не е имало соколари, поради което не е попаднал в описа.

57 Н. Тодоров, За демографското състояние на Балканския полуостров . . . , стр. 199.

58 Това се вижда ясно от един регистър за джизието в Османската империя, съхраняван в НБКМ, Ор. отдел, ОАК 214/5, и широко използуван в цитираната работа на Н. Тодоров.

59 НБКМ, Ор. отдел, дефтер № 331. На няколко места в регистъра има отметки, найранните от които носят дати 1478—1479 г. Следователно този опис е съставен не по-късно от 1478 г.

60 Пак там, стр. 7, 8, 47 и др.

61 Пак там, стр. 41 и 110.

62 Пак там, стр. 42, 43, 47, 64 и др.

63 Пак там, стр. 40, 43 и др.

64 Пак там, стр. 38 и др.

65 НБКМ, Ор. отдел, ОАК, 214/5, л. 34б.

66 Пак там, л. 44б.

Между другите села в Пловдивска нахия са записани и селата Паталеница, Баткун, Корова[67] и Костандово[68]. Това е достатъчно доказателство, че през 70-те години на XV в. поречието на Чепинската река и котловината Чепино в административно отношение били подчинени на Пловдив. Едва по-късно, в XVI в., виждаме този кът придаден към Татарпазарджишката каза.

От подчинените на Неврокопска нахия села в този регистър са попаднали само пет, а именно Корница, Абланица, Мусомище, Вълкосел[69] и Садова.[70] Но те са разположени близо до самия град и това не дава възможност да се уточни северната граница на нахията, да се види дали в тази нахия се е включвала Разложката котловина. Има известни данни, наистина не от седемдесетте години, а откъм края на XV в., които дават основание да се приеме, че Неврокопската нахия е стигала до Разлога, като е обхващала и с. Добринище от разложките села. Така сред описаните от М. Т. Гьокбилгин села на създадения по времето на султан Баязид II (1481—1512) вакъф на Мактул Мустафа паша наред с другите невропски селища е споменато и с. Дундопище.[71] Написано на шрифта сиякат, както е било вероятно в оригинала, това име спокойно може да бъде разчетено като Добринище, т. е. едно от селата в южния край на Разлога. По такъв начин става приемливо едно твърдение, че и през XV в. Неврокопска нахия е включвала на север дори селата Добринище и Обидим, както това се установява за XVI—XVII в., без да обхваща останалите разложки селища. Разлога с Бабешкото краище не били включени нито в Пловдивска, нито в Неврокопска нахия. Но тясната връзка между Чепинската и Разложката котловина, създавана от Бабешките колиби, още тогава е била чувствувана от турските администратори и, както ще видим след малко, в някои случаи те били обединявани в едно цяло.

Също така трудно е въз основа на соколарския регистър да се определят границите между Неврокопска нахия и съседните ѝ на юг Демирхисарска, Серска и Драмска нахия. Като подчинени на нахията Демирхисар са отбелязани[72] селата Гръмляни, Лейово,[73] Петрово, Камарите, Дражаново,[74] Осиково, Блачани (което може да се чете и Плачани), Рошулово,[75] Ченлеча(?), Морапча (евентуално Моравча) и Кърлико-

[67] НБКМ, Ор. отдел, дефтер № 331, стр. 47, 109.

[68] Пак там, стр. 7.

[69] Пак там, стр. 41.

[70] Пак там, стр. 47, 110.

[71] Цитирано по В. Мутафчиева, Аграрните отношения в Османската империя през XV—XVI вв., София, 1962, стр. 115.

[72] НБКМ, Ор. отдел, дефтер № 331, стр. 38 и 39.

[73] В. Кънчов, Македония. Етнография и статистика . . ., стр. 184, селото е записано под името Лехово.

[74] Вероятно идентично със записаното у В. Кънчов, цит. съч., стр. 184, село Драготин.

[75] Вероятно село Рошлово (Дувандже), записано у В. Кънчов (цит. съч., стр. 166) като подчинено на Кукушка каза, нахия Карадаг. Биха могли да се имат пред вид селата Росилово, едното от които е записано у Кънчов в Зъхненска каза, а другото — в Неврокопска. Първото от тях, което според В. Кънчов (цит. съч., стр. 68) било населено с турци християни, ние намираме в списъците за плащане на джизие от 1638—1639 г. като подчинено на казата Зъхна, записано с името Ресулово. Това село е почти съседно на другото споменато в регистъра село Кърликова, което увеличава вероятността именно зъхненското Ресулово да е записано и в соколарския регистър (вж. Общ списък за джизието на

ва.[76] Както се вижда, северната граница на тази нахия включвала част от басейна на р. Бистрица със селата Петрово и Лехово, намиращи се сега в Благоевградски окръг. На североизток и изток тя включвала склоновете на Боздаг и по такъв начин опирала до онази територия, която по-късно намираме като съставка на Неврокопска нахия. Но понеже не знаем границата на последната нахия през 70-те години на XV в., не може да се твърди със сигурност, че те още тогава са били съседни, въпреки че това е твърде приемливо.

От селата в Драмска нахия са споменати Доксат, Левотин, Каланбак, Берекетлу, Филибеджик, Височани и Бошинос.[77] Както може да се заключи от една съпоставка с картите, нито едно от тях не се намира в областта Чеч, така че северната граница на тази нахия остава неустановена.

Соколарски домакинства имало и в Серска нахия. Към тимара на серския доганджийски началник спадали домакинства от селата Просочани (в оригинала Пиресонча, което би могло да бъде и с. Просеник), Джинджос, Кърликова (съвсем както споменатото в Демирхисарска нахия село), Ексирлоторо, Касто Търлис, Апано Черноглав, Аксио Черноглав, Стагания, Сервохор, Копач, Нягослав, Зърнево, Сърпе и Нуска.[78] Някои от тях, като Зърнево, Търлис, Просочани, бележат най-крайните северни и североизточни пунктове на Серската нахия и може би очертават границите ѝ с Драмска и Неврокопска нахия, тъй като по-късно намираме Зърнево и Търлис в състава на Неврокопска каза.

Данните от този регистър оставят значителни празнини в териториалния обхват на административните единици из Западните Родопи и долината на Места през 60—70-те г. на XV в. От тях не става ясно към каква административна единица се е числял районът на Чеч, на кой център бил подчинен Доспат и др. С известни резерви може да се допусне, че територията на Неврокопска нахия се е свързвала на югоизток с тази на Демирхисарска, а на юг — със Серска нахия и че между тях не е имало „бяло петно“, където бихме могли да търсим някои от нелокализираните административни единици, за които споменахме.

Хронологически следващият документ, от който могат да се извлекат сведения за административното подчинение на интересуващите ни области, е един регистър за облагане с поголовен данък на немохамеданите в балканските владения на Османската империя през 1490—1491 г.[79] При събиране на джизието страната била разделена за улеснение на данъчни райони, наричани в и л а е т и. Тези вилаети били значително по-малки от санджаците, но те не съвпадат с включващите се в санджака нахии. Дадена нахия можела да представлява отделен вилает или да бъде обединена и включена към други нахии, с които да образува един вилает. Така е станало с Неврокопската нахия. В споменатия регистър липсва „вилает Нев-

---

неверниците във вилаета Зъхна, НБКМ, Ор. отдел, ф. 124, а. ед. 1). Неврокопското Росилово се намирало в областта Чеч, а сега е в Гърция.

[76] Кърликова трябва да се идентифицира със с. Кърлуково, Зъхненско, записано у В. Кънчов (цит. съч., стр. 68 и 181).

[77] НБКМ, Ор. отдел, дефтер № 331, стр. 12, 43, 48, 64, 71, 110, 111.

[78] Пак там, стр. 40, 41, 43.

[79] Пак там, ОАК, 214/5.

рокоп", макар последният да е бил, както видяхме, център на нахия.[80] От друга страна, в този регистър са дадени вилаети, които включвали в себе си територии, явно отнасящи се към други нахии, какъвто е случаят с вилаета „Планината Разлог с Чепино"[81]. По-горе вече беше посочено, че поречието на Чепинската река, включително Чепинската котловина със селата Корова и Костандово, се включвало в Пловдивската нахия и макар в регистъра да е записан „вилает Филибе", при налагането и събирането на джизие тази котловина била обединена в един вилает с Разлога. Явно е, че вилаетът в тези случаи бил специфичен данъчен район, който не съвпадал с границите на административните единици, били те нахии или санджаци.

Обединяването на Разлога и Чепино в едно показва тясната връзка, която съществувала между двете котловини. Но в този вилает задължително са били включени и планинските скатове на Западните Родопи, които лежат между тях. Това значи, че в него се е включвало цялото Бабешко краище, че пръснатото колибарско население е било вече здраво обхванато във финансово-административните мрежи на османската държава.

В този регистър са споменати редица джизие-вилаети, които са се намирали около Западните Родопи и басейна на Места, много от които не могат да бъдат строго локализирани. Като встъпителна бележка към една група вилаети например е записано: „Сметка за джизието на вилаетите Филибе, Аляеддин овасъ,[82] Звляит,[83] Планината Разлог с Чепино, Запланина,[84] част от вилаета Ниш с Маслахедин, важеща за 895 год."[85] Няма съмнение, че споменатите вилаети Аляедин и Звляит са се намирали в съседство с Пловдивско, Чепино и Разлога, но поне засега е трудно да се определят по-точно техните граници.

На друго място в този тефтер четем имена на вилаети като „Шушманос", „Селата на Теспина (Деспина) хатун"[86], „Джебел-и Богданос"[87], „Стефания"[88], „Шушмесин"[89] и др., повечето от които не могат да се локализират, макар че се дават в една група с вилаета Серес. Безспорно те носят названията си от имената на феодалните господари, които са ги владели преди идването на турците на Балканите.[90] Едва ли например може да има съмнение, че областта Богданос носи това название от името на

---

[80] Названията на съдържащите се в регистъра джизие-вилаети заедно със сумарните данни за броя на ханетата в тях са извлечени в статията на Н. Тодоров, За демографското състояние ..., стр. 203—210, а специално тези от санджака Паша — на стр. 203—204.

[81] НБКМ, Ор. отдел, ОАК, 214/5, л. 11а.

[82] Може би е обхващала най-западните части на Маричината низина, където през XIV—XV в. са били колонизирани тюркски заселници, а името ѝ да е дошло от името на Шехзаде Аляеддин, който известно време е управлявал из тези райони.

[83] Може да се чете и Заполяйта, Животайта и др.

[84] Вероятно обхващала районите около Етрополе, Златица, Ботевград.

[85] НБКМ, Ор. отдел, ОАК 214/5, л. 11а.

[86] Пак там, л. 44б.

[87] Пак там, л. 34б.

[88] Пак там, л. 43а.

[89] Пак там, л. 34б.

[90] Н. Тодоров, цит. съч., стр. 203, приема, че названията им идвали от имената на християни, владетели на ленове в тези райони, но не идентифицира нито един от тях.

Богдан жупан, който след разпадането на Душановата държава владеел земи в „областта между Солун, Струмица и Сер“[91]. „Селата на госпожа Деспина“ вероятно са били владени от „царица Деспина“, дъщеря на сръбския княз Лазар. Тя била дадена за жена на султан Баязид I и живяла почти до края на царуването на Мурад II. „Селата на госпожа Деспина“ са описани непосредствено след Серес, където са се намирали домениалните владения на сръбската царица майка след смъртта на Душан. Все около Серес живяла и султанката Мара, жена на султан Мурад II. След смъртта на Мурад тя се върнала за известно време в Сърбия, но после отново се принудила да забегне в Цариград като представителка на протурската групировка в Сърбия. Завоевателят на Цариград Мехмед II я приел добре и я настанил в Серския край. Тя починала през 1487 г. и била погребана в манастира Косаница, или Кошница, близо до Драма.[92]

И тук мимоходом следва да бъде поставен един друг въпрос — каква е връзката между „селата на госпожа Деспина“, между това Деспино и споменатото в Дриновия летопис Еспину, Еспино, което било помохамеданчено при Селим I и което още не е убедително локализирано ?[93] Струва ни се несъмнено, че споменатото у Дринов Еспину трябва да се локализира не с Чепино и не с Доспат, а със селища на югозапад от тях.

Колкото споменатият регистър е важен за изясняване на етническия облик на населението, толкова той е ненадежден за установяване на административното подчинение на областите, които ни интересуват. В него дори не се споменава Неврокопският край, не се разбира към кой вилает са били отнесени живеещите в Неврокопско, Чеч, Демирхисарско и пр. „неверници“. Тези райони и тогава са били населени с компактно българско население и не е могло да бъдат изключени от списъците на плащащите джизие християни. Те очевидно са включени под други имена. А това е още едно основание да търсим из този край споменатите нелокализирани вилаети, като „Селата на госпожа Деспина“ и др. Твърде възможно е названията в регистъра за джизие да отразяват една по-стара практика, едно по-старо описание на покорените области, което не съвпада с административното им поделяне от втората половина на XV в.

В споменатите вече описи на ленни владения в Неврокопско и Серско[94] за разлика от регистъра на джизието са дадени имената на редица села заедно с административните центрове, на които били подчинени. В единия от тях са отбелязани названия, които дават основание да се

---

[91] К. Иречек, Историја срба. Превео и допунио Јован Радонић, т. I, Београд, 1922, стр. 322. Неговата крепост според някои предания се намирала на връх Чоплак в пл. Бешик-даг, който турското население от с. Гърлич наричало Богдан до края на XIX в. От същия връх извира р. Богдан; в старата карта на „България и съседните ѝ земи“, издадена от Хр. Г. Данов, районът около Бешик-даг е наречен Богданско. Нахията на с. Сухо до втората половина на XIX в. се наричала „Богдан нахиеси“ (вж. СбНУ, кн. IV, стр. 156).

[92] Ст. Новаковић, Балканска питања, Београд, 1906, стр. 224—225; К. Иречек, Историја срба, т. II, стр. 199—201.

[93] М. Дринов, Историческо осветление върху статистиката на народностите в източната част на Българското княжество, Псп, кн. VII, София, 1884, стр. 9.

[94] НБКМ, Ор. отдел, БЛ 3/6, ф. 122, а е. 261.

мисли, че съществували и други, неспоменати в останалите документи административни единици. Така първото записано в Неврокопския регистър село е „Буково, подчинено на Чеч“[95]. Появата на името Чеч като име на средище, на което били подчинени други селища, може да ни наведе на други две предположения: 1) че с това име е обозначена обособена административна единица (евентуално преподчинена на Неврокоп); 2) че с това име се е наричало някое по-крупно феодално владение (хас или зиамет), към което спадали няколко села, включително и с. Буково. Само при посочените два случая текстът „подчинено на Чеч“ може да има някакъв смисъл. В полза на първото предположение могат да бъдат приведени почти само логически аргументи, като например това, че тази област не е могла да бъде включена в Неврокопско поради географското си разположение, че не се установява да е спадала и към Драмско, а все пак трябва да е била придадена към някаква административна единица. Що се отнася до второто предположение, то тук за сравнение могат да се привлекат и други случаи, когато с израза „подчинено на...“ се изразява принадлежността на дадено селище към някой по-крупен лен. Дори в същия този регистър намираме вписан „Зиамет Поместие, владение на Халид бей“[96], а след него са записани селата „Брезница, подчинено на Поместие“, „Село Скребатно, подчинено на Поместие“ и др.[97]

След описа на с. Буково е запазена сметка за общия доход на лена, към който се отнасяло и това село. От тази сметка се вижда, че в дохода на лен се включвали всичко пет села, така че едва ли този състоящ се от пет села лен е могъл да разпространи името си върху цялата област Чеч[98], обхващаща 60—70 села. Очевидно названието Чеч е било по-старо и по-широко по териториален обхват, което може да е предало названието си и върху ленното владение, ако в нашия случай зад бележката „подчинено на Чеч“ се изразява само принадлежност на селото към даден лен. И все пак не може с увереност да се твърди само въз основа на това сведение, че още тогава Чеч е представлявал

---

[95] НБКМ, Ор. отдел, БЛ 3/6, л. 1а. Локализирането на с. Буково се затруднява от обстоятелството, че в онази област има две селища, които могат да бъдат идентифицирани с него. Едното е с. Буково, разположено под ардинския дял на Родопите, т. е. в най-източните предели на Чеч, което през XIX и XX в. било населено с турци (вж. Х. И. К[араманджуков], Чечката област в Родопа и кърджалийската епоха в България, сп. Родопа, год. XVIII, 1939, бр. 1, стр. 6). Другото е с. Бук, днешната гара Бук, разположено до р. Места, вече почти извън областта Чеч, което според В. Кънчов в края на XIX в. било населено с турци (вж. Македония. Етнография и статистика..., стр. 25 и 119). Турският облик на населението и на двете села ни кара да се колебаем в определянето на онова, което е идентично с отбелязаното в регистъра Буково. И двете села обаче не се споменават никъде сред списъците на юрушките, татарските и евляд-и фатиханските села, дадени в споменатото съчинение на М. Т. Гьокбилгин.

[96] НБКМ, Ор. отдел, Бл 3/6, л. 7а.

[97] Пак там, л. 7а, 8а, 8б, 9а и др.

[98] Както се вижда, названието Чеч е твърде старо. Едва ли може да се приеме писаното от Хр. Караманджуков, че то уж стои във връзка с „кавказките чеченци, войнствено и разбойнишко племе, което са докарали тук от Мала Азия турците, а може би и порано византийците“ (сп. Родопа, год. III, бр. 6, стр. 1). Черкезкото население в някои от тези села е заселено там през XIX и XX в. от турската и гръцката власт.

обособена административна единица, поне докато не се намери потвърждение в други документи.

Като подчинени на нахията Неврокоп и на намиращия се в Неврокопско зиамет Поместие в единия от тези регистри се споменават селата Обидим, Кремен, Брезница, Ковачевица, Скребатно, Борово, Бутим, Странен, Блатчен, Тепляни „с друго име Папа Вълкан“, Стирен, Витово, Кашица, Белотинци, Малошиище, Лъкавица „с друго име Папа Райко“, Лозно, Яново и Петрово, някои от които сега се намират в Гърция.[99] В другия запазен откъслек[100] са записани като зависещи от Неврокопска нахия селата Горна Търница „с друго име Манастир“[101], Зърнево и Лешница (Елешница, Лисе). В един публикуван опис на вакъфски имоти се споменават няколко села от Неврокопско, които издателят на документа М. Т. Гьокбилгин е разчел неточно, което е лесно обяснимо, ако не е имал под ръка някой от поновите списъци на населените места.

Зад дадените от него названия се крият съществуващи и досега селища така, както видяхме, че под отбелязаното с. Дундопище се крие в същност с. Добринище. Споменатите у него названия Собоще, Мусонище, Бели дева и Дранова са в същност извратени поради изписването им на сиакат имена на селата Фотовище, Мусомище, Балдево и Дреново, а вероятно зад написаните там имена Мевирлихи и Курлак се крият селата Марулево и Фурен.[102] От друга страна, в доганджийския регистър беше отбелязано, че към Неврокопско около 1478—1479 г. принадлежали селата Вълкосел, Садова, Абланица и др.

При такива сравнително богати данни не е трудно да се види, че още в края на XV и началото на XVI в. Неврокопска нахия включвала обширна територия: на север — част от Разложката котловина с Добринище, на юг — до склоновете на Боздаг, на запад — склоновете на Пирин и Алиботуш, а на изток включвала склоновете на Родопите, на Дъбраша и окрайнините на Доспат. Не може да се установи точно каква част от Чеч се е включвала още тогава в Неврокопска нахия, макар да е безспорно, че най-северните му селища, като Стирен, Малошиище, Марулево и др., били придадени към подчинените на Неврокоп територии. Несигурността в това отношение се увеличава от бележката за с. Борово, „подчинено на Чеч“, която остава съмнения дали Чеч не е бил някаква самостоятелна административна единица, за което вече говорихме.

* * *

Преди падането на Балканите под турска власт цялата Родопска област, включително и западните ѝ покрайнини, била населена с българи.

[99] НБКМ, Ор. отдел, БЛ 3/6.

[100] Пак там, ф. 122, арх. ед. 261.

[101] Струва ни се, че селото „Горна Търница с друго име Манастир“ трябва да се идентифицира със селата Търлис и съседното му Манастир, които в по-късни турски документи се явяват първото под името Горен Манастир, а второто като Долен Манастир или Голям Манастир (вж. сб. Асимилаторската политика на турските завоеватели. . ., стр. 122, 128 и 130).

[102] Цитирано по В. Мутафчиева, Аграрните отношения в Османската империя . . ., стр. 115.

Наред със сведенията от отделни източници ценни сведения в тази насока се черпят от местните и селищните названия в Родопите.[103]

Ранната турска колонизация засегнала полета на север и на юг от Родопите — беломорските равнини и Тракийската низина. Липсват каквито и да са сведения за трайно отсядане на тюркското население в Разлога и Неврокопско. Логично е да се приеме, че още в първите години след завладяването тук са се установили представители на турската власт, отседнали из местните средища. Дали завладените земи в тези райони са били разделени между спахии из средата на завоевателите или пък са били оставени като феодални владения на евентуално минали на страната на османците местни феодали — при липсата на източници може само да се гадае. Във всеки случай първоначалното заселване на турски администратори в тези краища е засегнало само градските центрове, бившите крепости и едва ли се е разпространило из селата, като най-много се е ограничило с някой представител на спахията феодал в дадено село. Най-ранните документи от XV в. не споменават никакво мохамеданско население из селата в Неврокопско и Разлога.

В цитирания доганджийски регистър са отбелязани 8 соколарски домакинства в Неврокоп, 2 в Корница, 16 в Абланица, 12 в Мусомище, 13 във Вълкосел и нито едно от тези домакинства не е мохамеданско.[104] Същото се отнася и до споменатите в регистъра четири ханета от с. Садова.[105] На друго място в регистъра соколарите, нагледвачи на гнезда на отрастващи соколи от това село, са отбелязани поименно, както следва: Тодорис, син на Димо, Драли, син на същия, Яко, зет на Тодорис, и пак Тодорис син на Димо.[106] Обстоятелството, че в тези имена срещаме наставката -ис, -ос, не позволява да се твърди уверено, че споменатите соколари са били гърци, тъй като същата наставка ние срещаме в имената Богданос или пък Димос, син на Рад,[107] които в никакъв случай не са гръцки имена.

В същия документ са записани имената на още двама соколари от Неврокопско — Яни, син на Калуш, и Михо, син на Станиш,[108] без да са дадени имената на селата, от които произхождат. Българската принадлежност, особено на последния, както впрочем и етническият облик на населението в казата като цяло не подлежат на съмнение. Но така или иначе имената на соколарите в Садово указват на известно гръцко влияние в това село, дължащо се може би не на някакво проникване на гръцки елементи в Неврокопско, колкото на продължителното културно-религиозно влияние на източноправославната църква в онези краища, които продължително време били включени под юрисдикцията на гръцки духовни лица. В този регистър не се споменава никакво турско население. Това би могло да се дължи и на случайното обстоятелство, че дори

[103] Ив. Дуйчев, Българската принадлежност на родопското население преди падането му под турско иго, Из миналото на българите мохамедани в Родопите, стр. 39 и сл.
[104] НБКМ, Ор. отдел, дефтер № 331, стр. 41.
[105] Пак там, стр. 47.
[106] Пак там, стр. 110.
[107] Пак там, стр. 71.
[108] Пак там, стр. 64.

и да е имало турци, сред тях не е имало соколари. Данните от този регистър не позволяват да се констатира наличието на някакъв процес на помохамеданчване на населението в Неврокопско, не са фиксирани имена, които да сочат за помохамеданчени християни.

Изглежда, че през първата половина на XV в. още не е била системно провеждана държавна политика на помохамеданчване на покореното християнско население. Да оставим настрана добилите известност сведения за веротърпима политика например на Мехмед II, който дори уверявал папа Николай, че може да стане християнин.[109] Няма съмнение, че тези уверения са могли да носят демагогско-дипломатически характер, но такива неща като потвърждаването на привилегиите на ред християнски манастири от предшествениците на Мехмед II — Баязид I, Мехмед I и Мурад II — говорят, че в онзи период на политически и военен подем завоевателите малко се занимавали със систематично или настойчиво разпространяване на ислямските догми. Най-яркото свидетелство за това е може би наличието на множество ленници християни.[110] Приведените от Б. Цветкова, акад. Ив. Снегаров,[111] Н. Попов[112] и други изследователи сведения показват, че сред заимите и тимариотите в Румелия се намирали десетки и стотици християни, особено докъм 70-те години на XV в. Тези спахии получавали ленове, включвали се в армията, получавали право да носят оръжие, да експлоатират раята и пр., без да са предявени към тях изисквания непременно да променят вярата си, да станат мохамедани. Очевидно за завоевателите било от значение осигуряването на политическата и военната подкрепа от страна на отделни лица или групи хора из средата на християнските народи и нормите на отношенията на османските властници към покорените народи се диктували от по-близките, от реалните политически и икономически интереси, а не от религиозната ревност и верския догматизъм. Едва ли е било нужно да се изисква от тези спахии християни примерно изпълнението на мохамеданския верски ритуал, щом като те давали своята политическа и военна подкрепа на империята.

Но, разбира се, ако поставилите се в услуга или в съюз със завоевателите спахии християни не били принудени предварително да приемат исляма, то това още не значи, че те били поставени в равни условия със спахиите мохамедани. Немохамеданинът така или иначе бил поставян по-долу от мохамеданина. Затова тези съглашатели със завоевателите постепенно приемали исляма, още повече, че с течение на времето се засилвал натискът на властта в тази насока. Но ако още в първата половина на XV в. съществувала политическа линия за насилствено разпространение на исляма, трудно може да се обясни защо имало толкова

---

109 Ив. Снегаров, Положението на Охридската църква . . ., сп. Македонски преглед, год. V, кн. 4, стр. 10; А. Погодин, История Болгарии, стр. 181.

110 Б. Цветкова, Към въпроса за класовите различия в българското общество през епохата на турското владичество, ИПр, год. VIII, кн. 2, стр. 166—174; от същата, Новые данные о христианах-спахиях на Балканском полуострове в период турецкого господства, ВВр, т. XIII, стр. 186 и сл.

111 Ив. Снегаров, По въпроса за немохамеданите-спахии, ИПр, год. XI, кн. 6.

112 Н. Попов, Нови данни за класовите различия в българското общество през турското владичество, ИПр, год. IX, кн. 6; същият, Още данни за класовите различия в българското общество през турското владичество, ИПр, год. X, кн. 6, стр. 53 и сл.

много спахии християни. Отделни лица, примамени от икономическите и политическите изгоди, придобити с приемането на исляма, се помохамеданчвали и такива явления наблюдаваме още при самото завоевание.[113] Общата политическа и икономическа дискриминация, в която било поставяно немохамеданското население, принуждавала някои лица да отстъпят, да приемат мохамеданската религия и по такъв начин да се опитат да премахнат дискриминационното отношение към самите себе си.

Резултат на такива отстъпки били широко разпространените единични помохамеданчвания. Сравнително по-обобщени сведения за тях може да се почерпят от списъка за джизието през 1490—1491 г. През тези години в целия Балкански полуостров и островите около него се помохамеданчили общо 255 домакинства, от които на санджаците Босна и Херцеговина се падат 161. В останалите области на полуострова имало всичко 94 случая на помохамеданчени домакинства. На една такава обширна площ, каквато обемал санджакът Паша — от Преспа, Тетово и Кичево до Димотика, Елхово и Ст. Загора, — в която били регистрирани повече от 130 000 домакинства, били помохамеданчени всичко 25 домакинства; в Софийския санджак се помохамеданчили 9 домакинства, а в много санджаци, като Галиполи, Виза, Никопол, Видин, Кюстендил и др., нито едно домакинство не приело исляма.[114]

Явно е, че тези помохамеданчвания били единични, че се касае за примамени от някои облаги или отделни случаи на притиснати да променят вярата си хора. Те не са плод на някаква активна кампания за насилствено помохамеданчване. Единичните помохамеданчвания били в същност най-опасни от народностна гледна точка, защото обикновено водели до загубване на народностното съзнание и до потурчване...[115] Но да се върнем към данните за Разлога и Неврокопско.

В регистъра за джизието от 1490—1491 г. не е посочен отделно броят на облаганите домакинства в Неврокопска нахия и очевидно те са скрити зад някое от нелокализираните названия на вилаети в този регистър или са разхвърляни между съседните нахии. От данните за вилаета „Планината Разлог с Чепино" се вижда, че през 1491 г. там били регистрирани 3816 подлежащи на облагане с джизие домакинства, които трябвало да платят 324 519 акчета данък.[116] За съжаление няма сведения, които биха позволили да се определи териториалният обхват на този вилает, дали към „Планината Разлог с Чепино" не са придадени и други краища. Но така или иначе посочените цифрови данни показват, че в Разлога и Чепинската котловина през края на XV в. живеело многобройно българско население, че тези области били твърде гъсто на-

---

113 Сведения в това отношение могат да се почерпят от Похвалното слово за св. Филотея, писано от бдинския митрополит Йоасаф, където се говори как „мнозина" преминали в мохамеданската вяра, „едни уплашени от страх, някои пък подмамени от ласкателства или бидейки победени от придобивка на богатства..." Вж. Ив. Дуйчев, Из старата българска книжнина, II, София, 1944, стр. 254.

114 Вж. Н. Тодоров, цит. съч., стр. 203—210.

115 П. Петров, Доню Донев (ред.), Родопа българска твърдина, София, III изд., 1964, стр. 56.

116 НБКМ, Ор. отдел, ОАК 214/5, л. 11а. През 1490 г. в този вилает били регистрирани 3765 домакинства, плащащи 323 517 акчета джизие. Следователно прирастът за една година бил равен на 51 ханета и 1002 акчета данък.

селени. За сравнение може да се приведат данните за Силистренския санджак, обхващащ Добруджа, Североизточна България и околиите на Анхиало, Айтос, Карнобат, в който през споменатата година били регистрирани всичко 5563 невернишки ханета.[117]

Сведенията от този тефтер не говорят за помохамеданчени домакинства в „Планината Разлог с Чепино" през 1490—1491 г. Те не позволяват да се види съществувало ли е изобщо мохамеданско население в тези краища през онова време. Могат, разбира се, да се направят предположения, че е имало юрушки пастири из планинските пасища между Чепино и Разлога, въпреки че те не могат да се подкрепят документално.

През следващия XVI в. вече намираме котловината Разлог обособена в отделна административна единица, чиито граници могат да бъдат установени въз основа на известния вече джелепкешански регистър.[118] В казата Разлог влизали селата Бабек, Якоруда, Горна Белица, Долна Белица, Годлево, Баня, Банско, Бачево, Долно Драглище, Горно Драглище, Мехомия и Недобърско.[119]

Сведенията за Разложка каза в този регистър са изцяло публикувани вече и ние няма да ги привеждаме тук отново.[120] Те показват, че през втората половина на XVI в. котловината е запазила българския си облик, като тук-там се появяват мохамедански домакинства. Така сред имената на джелепкешаните от с. Долна Белица срещаме името на Али Севиш Хамза, за когото е указано, че е „нов", т. е. новозаписан като джелепин в списъка и задължен да предава на държавата 25 овце.[121] Очевидно той трябва да е бил и скоро заселен в Разлога. В село Баня също се натъкваме на името на един мохамеданин — Али, син на Махмуд, — който също бил нов.[122] И в Мехомия имаме само един джелепин мохамеданин, чието име се чете като Коруджа Инехан, и то също „нов".

Обстоятелството, че при всяко мохамеданско име в тези села срещаме пояснението „нов", сочи, че тези лица по време на съставянето на по-старите списъци на джелепкешаните вероятно не са били в съответните села. Това може да се приеме като указание, че те са дошли наскоро в тази каза. Особено категорична е пояснителната бележка при двете мохамедански имена от с. Бачево — Мустафа, син на Юнус, и Ач папукчи Елияс, — в която се посочва, че тези „нови" джелепкешани са се преселили от Джумая Пазаръ, т.е. от Баракли Джумая[123], и са наистина нови жители на селото. Това показва, че по онова време вече има единични заселвания на турци в Разлога.

---

[117] Н. Тодоров, цит. съч., стр. 204.

[118] НБКМ, Ор. отдел, ф. 95, арх. ед. 23.

[119] Вж. извлечените имена на селата от каза Разлог в статията на Р. Стойков, Селищни имена в западната половина на България през XVI в., Езиковедско-етнографски изследвания в памет на акад. Ст. Романски, стр. 448.

[120] Преведени от Р. Стойков, те са публикувани в сб. Асимилаторската политика. . ., стр. 111—114.

[121] Вж. сб. Асимилаторската политика . . ., стр. 113.

[122] В уводната бележка към публикувания в сб. Асимилаторската политика . . ., превод, се казва, че в с. Баня срещаме имената на двама мохамедани. Може би съставителят на бележката е приел като мохамеданин лицето Ирджебейли Илчо, което е неосновно. Във второто издание тази грешка е поправена.

[123] Разположена на р. Струма, югоизточно от Демирхисар (Валовица).

Успоредно с тези единични заселвания мохамеданското население в Разлога се увеличавало и по пътя на помохамеданчването на българи. Така например между другите джелепкешани в Банско са записани и съдружниците „Петко Иван и Баязид Радослав", които при това не били „нови", т. е. и в предишните списъци фигурирали като доставчици на овце и следователно били коренни жители на селото. Появата на имена като Баязид, син на Радослав, показва, че в Разлога вече имало случаи на единични помохамеданчвания на българи.

Особен интерес представляват сведенията за с. Бабек. Джелепкешаните от това село носят изключително арабско-тюркски имена и сред тях има само един българин — Радич Йован, за който пък изрично се указва, че бил от с. Банско.[124] Както при „старите", така и при „новите" джелепкешани не само личните имена, но и презимената не са християнски. От тях само двама, и то „стари" джелепкешани, носят презимето Абдуллах, което може да се разглежда като известен признак за това, че може би те били наскоро помохамеданчени българи. В документа няма други податки, които биха позволили да се твърди, че регистрираните в с. Бабек мохамедани били българи, които са приели исляма.[125] Едно предположение, че в случая имаме работа с помохамеданчени българи най-малко от второ поколение, когато вече синовете са записани с мохамеданските имена на бащите им, изглежда толкова вероятно, колкото и противното твърдение, че и онези двама джелепкешани с презиме Абдуллах са преселени тук тюрки, чиито бащи са носили името Абдуллах. В полза на първото твърдение обаче се явява обстоятелството, че никакъв по-късен източник не отбелязва някакво тюркоезично население в Бабек, а останки от такова в с. Бабек няма и в наше време. Но след малко ние отново ще се върнем към този въпрос.

Както се вижда, през XVI в. са засвидетелствувани отделни случаи на проникване на тюркски преселници в Разлога. Заедно с това мохамеданският елемент се увеличавал посредством приемането на исляма от българи.

Тези единични заселвания на тюрки в Разлога безспорно се допълвали с ежегодно пристигащите пастири юруци из пасищата между Разлога и Чепино. Но както ежегодните юрушки отсядания в Западните Родопи, така и единичните заселвания в котловината не могли да променят етническия облик на тази област. От самия джелепкешански регистър се вижда, че срещу 140 джелепкешани, носещи хубави български имена, като Радой, Богдан, Дойчин, Куман, Райко, Радул, Радослав, Слав, Драйчо, Доброслав, Велчо, Вълкан, Станчо, Стайчо, Продан и др., са записани всичко тринадесет мохамедански имена, част от които са българи мохамедани, както показва споменатият Баязид, син на Радослав. Мохамеданският елемент, даже когато към него се включи и този българин мохамеданин, съставлява по-малко от 8,5% от общия брой на записаните лица. А като се има пред вид пастирско-овцевъдният поминък на

124 Вж. сб. Асимилаторската политика . . ., стр. 113.

125 Р. Стойков приема, че всички записани в Бабек мохамедани са били „помаци" (цит. статия, стр. 448). В същност основания за подобни твърдения могат да се черпят само от по-сетнешния етнически облик на Бабек, а в регистъра няма сведения за едно категорично твърдение в тази насока. Освен това той поставя в Якоруда 6 „помаци", което не се оправдава от данните в оригинала.

юруците заселници, би могло да се очаква, че всеки от тях е могъл да попадне в списъка на доставчиците на овце. Въпреки това броят на записаните мохамедани е невероятно малък, така че в последните десетилетия на XVI в. Разложката котловина носи безспорен български облик, който тя запазила и по-късно.

Ако се осланяме само на данните от този регистър, би могло да се остане с погрешно впечатление относно етническия облик на населението на с. Бабек, особено като се изхожда от обстоятелството, че сред местните джелепкешани няма нито един с българско име, а единственият носещ българско име джелепин е посочен като преселник от Банско. Това може лесно да доведе до заключението, че още в онова време, 70-те години на XVI в., населението на Бабек вече било ислямизирано и в него не останали местни жители българи християни.

Едно такова предположение се опровергава от наличните сведения за населението на Разложка каза през следващия XVII в. И през XVII в. котловината е оформена като отделна каза, но сега вече по отношение на налагането на джизието не тя е център, към който се прибавят други краища, а самият Разлог е придаден и подчинен на Самоковския вилает по събирането на данъка. За това някои данни за населението на Разлога намираме в списъците за джизието на Самоковския вилает.

Запазен е един такъв списък от втората половина на XVII в.,[126] който бил съставен по повод на някакво „височайше разпореждане“ да се проведе пререгистрация на плащащата джизие рая. Въз основа на това „през настоящата хиляда шестдесет и девета година“[127] били „пресметнати новопоявилите се“ обекти за облагане с данък. Взети били пред вид и разпръсналите се раи, които „са се разбягали и разпръснали поради това, че положението им станало тежко“. Така бил съставен един уточнен списък на джизие-ханетата, т. е. на домакинствата, които трябвало да плащат занапред данък. Трябва да се има пред вид, че по онова време джизието все още било „подворен“, а не поголовен данък, т. е. то се налагало върху отделните домакинства, а не върху отделните мъжки, работоспособни членове на домакинствата. В поголовен данък джизието се превърнало едва след 1690 г.

Тук, разбира се, не ни интересуват сведенията за Самоковска каза и ние няма да се спираме на тях, но в споменатия списък са записани всички села от Разложка каза заедно с живеещите във всяко едно от тях немохамедански, т. е. български християнски домакинства. Между другите села е записано и село Бабек, в което тогава живеели 27 такива домакинства.[128] Ние вече видяхме, че данните от джелепкешанския регистър ни рисуват един почти изцяло мохамедански облик на това село. Сведенията от джизие-регистрите никога не могат да ни покажат има ли или няма мохамедани в дадено селище, тъй като те изобщо не са били записвани в тях. Може би в Бабек през 1658—1659 г. е съществувало мохамеданско население, отделни тюрки или помохамеданчени българи.

---

[126] НБКМ, Ор. отдел, ф. 165, арх. ед. 26.

[127] Започва на 29. IX. 1658 г. и завършва на 17. IX. 1659 г.

[128] НБКМ, Ор. отдел, ф. 165, арх. ед. 26, л. 1. Бележката за това село е следната: „Село Бабйек, ханета 27. [Словом] двадесет и седем са.“

Очевидно е обаче, че данните за това село в джелепкешанския регистър са съвсем едностранчиви, че част от жителите на Бабек продължавали да пазят бащината си вяра, да плащат джизие, както всички останали българи, че не може и дума да става за някакво пълно помохамеданчване на населението на Бабек през XV—XVI в.

Трябва да се приеме, че още в XV—XVI в. около Бабек са отсядали за по-продължително време номадствуващи, юрушки пастири. Пасищата из околностите на бабешките колиби са давали прекрасни възможности за отглеждане на стадата и заедно с това за по-трайно разполагане на пастирите юруци. И може би тъкмо някои от тях като по-едри стоковъдци са попаднали в дежелепкешанския регистър за 1576 г., защото не всички жители на дадено село са били записвани като доставчици на овце за държавата. Евентуални тълкувания, че около 1576 г. цялото коренно население на Бабек е било вече отдавна ислямизирано и че отбелязаните през XVII в. християни са придошли в селата в интервала от 1576 до 1658 г., едва ли могат да имат някакво основание.

Споменатият по-горе списък за джизието през 1658—1659 г. очертава като особено големи християнски селища Якоруда и Банско. Тогава в Якоруда живеели 431 български християнски домакинства, разделени в две махали, а именно: в махалата Баба Собод двеста тридесет и пет домакинства и в махалата Малък Атанас останалите сто деветдесет и шест.[129] Жителите на Банско също са записани в две махали, които носят имената Горавова (или Коравова, Корова) и Доравова (или Дорова).[130] Разчитането на имената е, разбира се, твърде условно, но така или иначе това били твърде големи за времето си махали — първата със 105, а втората със 102 домакинства. Селища с по 200—400 домакинства били вече твърде големи, за да могат да бъдат подложени като цяло на насилствено помохамеданчване. Особено очевидно е това за Якоруда, което представлявало едно средно голямо за онова време градче и където ислямът наистина не е можал да бъде наложен на цялото население.[131]

Освен Якоруда и Банско в този списък са отбелязани и селата Баня с 92 домакинства, Драглище — 79 домакинства, Мехомия[132] — 67 домакинства, Бачево[133] — 50 домакинства, и с. Бабек. Общо взето, и това не

---

[129] Четенето на имената на махалите не е сигурно, понеже липсват диакритичните точки над буквите. В един друг документ от 1660 г. имената на тези махали могат да се четат като Баба Сърова махала и махала Малко (кючук) Ресами (вж. сб. Асимилаторската политика..., стр. 126). Сред местните имена в Якуруда Г. Ив. Седлоев отбелязва Бабарица (днешния район на гара Якоруда), Свети Атанас и др., но за последните не пояснява къде се намират, дали в района на селото или извън него, евентуално при по-старо поселище на якорудчани (вж. Имена и местности в якорудското землище в сб. „Якоруда. Юбилеен сборник по случай петнадесетгодишнината от Деветосептемврийското народно въоръжено въстание", Якоруда, 1959, стр. 128).

[130] И тук четенето на имената на махалите е несигурно. Понастоящем самият град се дели на четири махали — Горна, Долна, Гладна и Буга махала, — нито една от които не се покрива приблизително с отбелязаните горе имена. Към градеца се числи според някои сведения и Равова махала, чието име е може би остатък от някое от имената Каравова, Доравова или другите варианти на четене. В споменатия документ от 1660 г. (вж. стр. 87, бел. 135) една от махалите на Банско се чете като Дърварова.

[131] Само една от махалите на Якоруда е помохамеданчена.

[132] Днешният град Разлог.

[133] В оригинала е записано с името Баково.

са малки за XVII в. села. Както се вижда, най-малко българи християни имало в Бабек и точно затова може би е станало възможно пълното му помохамеданчване.

Като принадлежащи към Разложкия джизиедарски район тук са записани и села, намиращи се вън от Разлога, като „Белчин, от дефтера на Дупница“ с 83 ханета, „Долни Върбовник, тимар на Мустафа ага, от дефтера на Дупница“ с 22 ханета, „Горни Логодаш, тимар на Мустафа ага, дошло от дефтера на Дупница“ и др. И в същото време не са отбелязани редица села, които според по-старите данни се намирали в Разложка каза. Да оставим настрана обстоятелството, че селата Долно Драглище и Горно Драглище от джелепкешанския регистър са записани само с едно име Драглища, но тук изобщо липсват селата Горна Белица, в което през 1576 г. са регистрирани 24 джелепкешани християни, Долна Белица[134] (6 христ. и един мохам.), Годлево (13 христ.) и Недобърско (8 христ.).

Абсурдно е да се предполага, че тези села са били изцяло ислямизирани и поради това липсват в списъка за джизието. Трябва да се допусне, че те са били отнесени към друга данъчна единица, макар че се намират на север от Разлог, Драглище и Бабек и следователно лежат между тези селища и Самоков. Вероятността в това отношение съвсем не е изключена: ако за турските администратори е било възможно да причислят към Разложкия район за събиране на джизие села като Белчин и Долни Върбовник, разположени твърде навътре в територията на Дупнишка и Самоковска каза, също толкова било възможно да прикрепят някои села от средата на Разложко-самоковския вилает към някой друг вилает. Освен тази има и друга възможност — селата да са се намирали при особен режим по отношение на джизието. Например с. Недобърско (Добърско) като принадлежащо към земите на Рилския манастир от старо време може би е било освободено от плащане на джизие.

Тези селища липсват и в следващия по време документ, в който са запазени сведения за облика на населението в Разлога. Става дума за едно подписано от кадията изложение на „живеещите в Разложка каза учени, благочестиви хора, имами, проповедници, еничари, спахии и други бедни и смирени ваши слуги“, отправено до централната власт, датиращо от март 1660 г.[135]

В това изложение се изтъква, че съгласно с някаква регистрация в разложките селища Якоруда, Долно Драглище, Банско, Баня, Мехомия и Бабек, които са споменати в изложението, били записани 883 ханета за облагане с джизие. За съжаление не може да се каже кога е била извършена въпросната регистрация, още повече, че в запазения списък от предшествуващата година в тези села са записани 907 ханета.[136] „Обаче, продължава изложението, от времето, когато бе направено описването, досега някои от тези раи са напуснали родните си места, други пък са

---

[134] В скоби са дадени регистрираните през 1576 г. джелепкешани във всяко от тези села.

[135] НБКМ, Ор. отдел, ф. 128, арх. ед. 9. Данните за населението на отделните села са публикувани отчасти в сб. Асимилаторската политика..., стр. 125—126. Документът е изцяло публикуван във второто издание на същия сборник, стр. 156—158.

[136] НБКМ, Ор. отдел, ф. 165, арх. ед. 26.

измрели,[137] така че половината от записаните и регистрирани в новия императорски регистър джизие-ханета са се разбягали. А онези, които са забягнали преди повече от десет години, те вече са разпръснати и са изгубени като платци."[138] Очевидно от времето на предишната регистрация до 1660 г. са се изминали най-малко десет години и следователно под думите „предишна регистрация" се разбира някое извършено преди 1650 г. описване и съвсем не става дума за цитирания списък от 1659 г. Впрочем и посочената цифра за броя на ханета по „старата регистрация" — 883 ханета — съвсем не съвпада с броя им по списъка от 1659 г. Поради това, че е изтекъл десетгодишният срок, през който можело да се издирват и възвръщат на старите им местоживелища забягналите данъкоплатци, в изложението се предлага те да бъдат отписани от регистъра.

В цариградските канцеларии било направено съответно резюме на исканията на ислямските първенци на Разлога, като в него били прибавени някои данни, несъществуващи в самото изложение. От името на първенците на казата в резюмето доклад (телхис) се изтъква, че „повечето от останалите неразбягали се раи са със слабо материално положение, поради което нито поединично, нито пък заедно са в състояние да плащат такова количество джизие-ханета". Към него в полето на документа била прибавена извадка за броя на джизие-ханетата в споменатите села през 1070 г.,[139] така както били записани в дефтера на хазната. Оказва се, че за тази година в селата от Разложка каза били регистрирани:

„Село Якоруда: Баба Сърова махала — 235 ханета;
махала Малко Ресами — 196 ханета;
Село Банско: махалите Горна и Долна — 105 ханета;
махала Дарварова[140] — 107 ханета;

Село Баня — 92 ханета; село Драглища — 81 ханета; село Мехомия — 68 ханета и в с. Бабек — 28 ханета." Това всичко дава 911 ханета за 1659—1660 г.

Както се вижда, за изтеклата една година броят на ханетата в отбелязаните шест села се е увеличил с четири: с по едно хане в селата Бабек и Мехомия и две в с. Драглище. Интересно е увеличението в с. Бабек, дължащо се вероятно на естественото увеличение на населението. То показва, че през годините 1658—1660 българският елемент в Разлога не е подлаган на някакви репресивни мерки, целещи помохамеданчването му. Това, разбира се, не може в никакъв случай да се разпространява върху годините, предхождащи или следващи този момент. Даже и в Бабек, най-пълно ислямизираната окрайнина, през онези години българският елемент бил оставен на естественото си развитие.

Обаче едва ли може категорично да се приеме казаното от турските първенци в Разложко, че намалението на облагаемото с джизие населе-

[137] В документа буквално е казано „изпукали".
[138] Тази част от документа е обнародвана само във факсимиле в споменатия сб. Асимилаторската политика..., стр. 126. Неин превод е публикуван във II издание на същия сборник, стр. 158—159.
[139] Започва на 18. IX. 1659 г. и завършва на 15. IX. 1660 г.
[140] Имената на махалите са разчетени несигурно. Предаваме ги така, както са дадени в публикуваните извлечения от този документ в сб. Асимилаторската политика..., стр. 126.

ние се дължи само на разбягването му. Може съвсем естествено да се допусне, че това намаление в десетилетията преди 1659 г. се е дължало отчасти и на помохамеданчването на българи. Въпреки цялата правдоподобност на това предположение, то засега не може да се подкрепи документално освен с някои косвени съображения, произтичащи от текста на разглеждания документ. В него има места, които говорят, че натискът над останалото по местата си българско християнско население се засилвал въпреки привидната загриженост за облекчаване на положението му.

В споменатото резюме, което се правело за докладване във великото везирство и фактически представлява нещо като проекторешение по изложението, се предлага от споменатите вече 911 ханета да се намалят 120 ханета. Но за да се избягнат някакви по-чувствителни намаления на постъпленията в държавното съкровище, предлага се размерът на плащания данък джизие на всяко от оставащите 791 ханета да се увеличи с по 25 акчета. По такъв начин, изтъква се в документа, „ще трябва да отпаднат само около 15 000 акчета“[141]. Следователно тези, които оставали по местата си или не били помохамеданчени, съгласно с това предложение трябвало да плащат вече не по 290 акчета, както дотогава, а по 315 акчета. Товарът, слаган върху техния гръб, се увеличавал. А този товар бил от такова естество, че можел да отпадне веднага, щом даденото лице приеме исляма. Мъчно ли е да се види, че шибани от увеличаващия се данъчен гнет, някои хора се виждали принудени да приемат мохамеданството и чрез този компромис да потърсят подобряване на положението си. Разбира се, тази форма на икономическо принуждаване не е била от най-тежките форми на насилие, прилагани към набелязани за помохамеданчване обекти, но тя има характер на принуждение за приемане на исляма.

В запазените документи от XVII в. не е включено мохамеданското население. Несъмнено е обаче, че в Разлога е имало една малобройна група от представители на властта — еничари, спахии, улеми и пр. Имало е безспорно и временно отсядащи пастири юруци от съседните на Разлога планински пасища или скътаните из дебрите на планините колиби. Имало е вече и известно количество помохамеданчени българи, макар че точният им брой не може да се установи. Възможно е техният брой да е бил особено голям в Бабек, тъй като прави впечатление малобройността на „невернишките“ ханета в това село в сравнение с другите разложки села. Може дори да се допусне, че част от населението на Бабек е било помохамеданчено и че от старите коренни българи към 1659 г. са останали само 28 домакинства християни. За Якоруда обаче, където през онова време заварваме едно многобройно компактно българско християнско население, такова допускане мъчно може да се направи.

Помохамеданчването на населението в Бабешко едва ли е станало наведнъж. В Бабешкото краище е имало временно или за по-дълъг период отсядащи юруци. Вероятно под тяхно въздействие, под систематичния натиск на държавния данъчен гнет, под напора на ревностни „учени“, благочестиви хора, имами и проповедници“, за които се говори в изложението, ще да е започнало постепенното налагане на исляма над българите

[141] НБКМ, Ор. отдел, ф. 128, арх. ед. 9.

в тази окрайнина. Не бива зад случаите на кампанийно, масово помохамеданчване да забравяме тези явления на системен и продължителен натиск, при които, макар и в по-продължителен срок, често пъти цели села са приемали исляма. Насилието и натискът тук са вървели ръка за ръка с примамката, с обещанията, които при това не били неизпълними — да се спре налагането на джизие, щом се приеме islямът, да се намали райетският данък и да се премахне испенджето плюс неизбежното по-толерантно третиране в сравнение с останалата „невернишка" маса — издигане на едно стъпало по-високо от нея. Тези методи осигурявали немалко успехи в разпространяването на исляма.

Но така или иначе до последните десетилетия на XVII в. в Бабек още се е държало едно значително ядро от българи християни. Ислямизацията на Бабек, както и помохамеданчването на част от жителите на Якоруда, било завършено не по-рано от 60-те години на XVII в., преди не повече от 300 години.

В документите не се съдържат данни за някакво по-компактно заселване на турски колонисти в Разлога. Единичните поселници не можали да пуснат траен корен и да дадат облик на котловината. През периода XV—XVII в., както и в следващите векове Разлога си остава един хубав български кът, чието население запазвало българския си народностен облик.

* * *

Ако сведенията от използуваните документи за джизието обособяват християните като цяло, без да позволяват да се направи етническа разлика между тези християни или да се види наличието на нехристияни, то в онези източници, където хората са записани поименно, може да се намерят достатъчно опорни пунктове за по-точно определяне на етническия облик на населението. А именно такива са данните в двата откъса от феодални регистри от края на XV и началото на XVI в., където са записани редица села от Неврокопско. Те показват, че основната част от селата в Местината долина по онова време били мирийски села, раздавани като ленове на спахии или били включвани в хасовете на различни видни сановници.[142] Впрочем никъде в тези документи не става дума за тимари, а само за крупни ленове — хасове и зиамети. Хората от всяко селище са записани поименно, а в края на всяко ленно владение е направена рекапитулация за броя на плащащите феодална рента лица, разделени на мохамедани и „неверници".

В единия от регистрите[143] са записани четири зиамета: Чеч, Петрово, Поместие и Белотинци. От първия зиамет е запазен описът само на последното село заедно с рекапитулацията за лицата и доходите на целия зиамет, а от последния — описът на самото село Белотинци. Доколкото може да се съди от запазените данни, тези зиамети включвали:

---

[142] НБКМ, Ор. отдел, БЛ 3/6 и ф. 122, арх. ед. 261.
[143] Пак там, БЛ 3/6. Подробни извлечения от документа са публикувани в сб. Асимилаторската политика. . ., стр. 95—110.

Села		Мохамед. домак.	Неженени мохамедани	Христ. домак.	Нежен. христ.	Вдов. христ.	Общо	Доход акчета
Зиамет Чеч[144]	5	121	17	255	47	24	464	33091
„ Петрово	14	16	1	690	168	54	929	56006
„ Поместие	6	7	1	398	81	22	509	44328
„ Белотинци[145]	1	1	1	96	23	10	131	6372
	26	145	20	1439	319	310	2033	100 007

Не е мъчно да се види, че това били значителни за времето си ленни владения. За съпоставка може да се изтъкне, че едно киле пшеница се оценявало в тези описи по 14—15 акчета, едно киле ръж — 7—8 акчета, едно киле ечемик — 7 акчета, овес — 4—5 акчета и пр. Взето в натурално изражение, притежателят на зиамета Петрово например събирал над 500 килета пшеница, 390 килета ръж, 319 килета ечемик и други продукти. Даже ако отбелязаните в описа килета са цариградски, обикновените и най-малки килета, с тегло 20 оки, то пак ще видим, че той събирал над 15 тона пшеница, 9—10 тона ръж и други храни независимо от паричните данъци, на които имал право. Ето между такива крупни ленодържатели било поделено Неврокопско и прилежащите му земи.

Данните в горната табличка показват, че по онова време в Неврокопско живеело изключително българско население. От записаните 165 глави на домакинства и неженени мохамедани точно сто живеели в с. Бук, почти там, където Места допира територията на Драмска каза. Обликът на имената на живеещите в с. Бук дава основание да се приеме, че ако не цялото, то поне преобладаващата част от тези жители били тюрки. Напълно възможно е то да е било едно от най-крайните северни заселища на колонизираните през XIV—XV в. тюркски преселници в Серско и Драмско. Впрочем дори и в XIX в. Бук се явява най-крайното турско селище в онази област.[146] Селото обаче не фигурира сред онези, в които били разположени юруци, татари и евляд-и фатихани, поне ако се съди по списъците, които е успял да състави изследователят на тези заселища М. Т. Гьокбилгин.

Има някои данни, които биха могли да се тълкуват като показатели за наличие на ислямизирано българско население в това село. В това отношение може да се посочи обстоятелството, че 22-ма от записаните жители носят презимето „Абдуллах", което се употребявало обикновено като презиме на помохамеданчени християни. Едно от тези лица носи името „Ковач (?), син на Абдуллах", което още повече увеличава вероятностите в това отношение.[147] Разбира се, не бива да се допускат абсолютизации и да се смята, че всяко лице, записано с презимето Абдуллах,

[144] Данните са взети от рекапитулацията за доходите на зиамета.
[145] Останалите села от зиамета са били описани върху изгубените листа на регистъра.
[146] В. Кънчов, Македония. . ., стр. 25.
[147] Вж. сб. Асимилаторската политика. . ., стр. 95.

непременно е помохамеданчен християнин. В края на краищата може да се приеме, че населението на Бук се е състояло в голямата си част от заселници тюрки и отчасти от ислямизирани християни.

В никое друго село освен в Бук ислямското население не представлявало някаква значителна група. При това трябва да се има пред вид, че „мохамеданско“ още не означавало тюркско население, тъй като сред тях имало значителен брой помохамеданчени християни. Като изключим стоте буковски мохамедани, останалите 65 били разхвърляни по един-двама до шест-седем души из другите села. Впрочем, като се има пред вид горната табличка, не е мъчно да се пресметне, че в чисто неврокопските райони, в зиаметите Петрово, Поместие и Белотинци мохамеданите представлявали едва 1—2 % от общия брой на населението. Всички записани мохамедани, включително и тези от зиамета Чеч, съставлявали едва 9,1 % от населението.

Тези два документа свидетелствуват за едно чисто българско население във всички селища, които по-късно били помохамеданчени. Жителите на Борово, Витово, Лозна Лъкаваца и др. носят изцяло български имена, което свидетелствува не само за това, че населението е било християнско, но и по най-недвусмислен начин доказва неговия български етнически облик. Вече са публикувани цялостни извлечения на съдържащите се в тях имена и е безсмислено да ги повтаряме отново тук, но правят силно впечатление запазените стари славянски имена, като Бойчин, Богота, Бързика, Богослав, Брадислав, Будил, Войо, Воихна, Владена, Драгота, Драгомир, Драгослав, Доброслав, Добромир, Златил, Златин, Радолин, Радослав, Станислав, Тихослав, Радомир, Станимир, Средан и др. Това показва, че източноправославната гръцка по произход антропонимия все още далеч не е успяла да се наложи над старите славянски имена.

Документите сочат, че в края на XV и началото на XVI в. в някои неврокопски села започва да се разпространява мохамеданството. За масово помохамеданчване на населението, разбира се, все още не може да се говори, но тук-таме по един-двама души вече били доведени до отказ от християнството и приемане на исляма. В село Зърнево срещаме само един мохамеданин, който се нарича Шехабеддин, син на Вълко.[148] В село Елешница имало двама мохамедани — Али, син на Рад, и Хамза, син на същия. Непосредствено след тях е записан Пеньо Рад,[149] който без съмнение е бил брат на първите двама, поради което и са записани един след друг. Между седемте мохамедани в с. Петрово е включен и Карагьоз, син на Станьо,[150] а също и вдовицата Стана Ахмед. Очевидно нейният мъж е приел мохамеданството, докато тя е останала християнка.

В с. Витово имало само двама мохамедани — Карагьоз, син на Душман, и „Искендер, негов брат“[151]. Името Душман е едно от често срещаните в документите български имена,[152] поради което довчерашното

---

[148] МБКМ, Ор. отдел, ф. 122, арх. ед. 261, л. 5а. Презимето може да се чете и Велко Село Зърнево сега е останало в Гърция.

[149] Пак там, л. 9а; сб. Асимилаторската политика..., стр. 91—92.

[150] НБКМ, Ор. отдел, БЛ 3/6, л. 1б; сб. Асимилаторската политика..., стр. 96.

[151] Пак там, л. 4а; сб. Асимилаторската политика..., стр. 99.

[152] Например в същия документ срещаме записани имената Воихна Душман и Душман (или Десман) Хран от с. Борово: Тодор Душман от с. Малошиище и др.

българо-християнско минало на тези двама „правоверни мохамедани" е очевидно. Единственият мохамеданин в с. Лъкавица е „Караджа, син на Стано"[153]. Между женените и неженените данъкоплатци в с. Тепляни има седем мохамедани, четирима от които носят имена: „Бехадър, син на Гьорго, Илияс, син на Тодор, Юсуф, син на Гьорго, и Илияс, син на Момчил"[154].

Също такъв обезпокоителен размер, както в Тепляни, взело помохамеданчването в с. Брезница, където са записани седем несъмнено наскоро приели исляма българи — Мехмед, син на Станчо, Фуад, син на Вълко, Касем, чието презиме не е попълнено, и брат му Юсуф, Ширемерд, син на Райко, Карагьоз, син на Рачо, и Хасан, син на Йорги.[155] Единственият мохамеданин в с. Скребатно бил Али, син на Билко.[156] Изобщо в целия зиамет Поместие, в който влизали неврокопските села Брезница, Скребатно, Обидим, Кремен и Ковачовица и с. Герман, Демирхисарско, били регистрирани 8 мохамедани, като и осмината носят български презимена. Такова е презимето и на един от двамата мохамедани в последното записано в регистъра село Белотинци, който се нарича Юсуф, син на Гьорги[157].

Приведените данни фиксират началния етап на разпространението на исляма в Неврокопско и западните склонове на Родопите. В болшинството села срещаме само по един-двама българи мохамедани, което почти не нарушава българо-християнския облик на цялата област, включително Доспат и Чеч. В Доспатските склонове на Западните Родопи са разположени записаните в регистъра села Ковачовица и Скребатно, в последното от които към края на XIX в. живеели 290 българи мохамедани и 780 българи християни,[158] докато Ковачовица било изцяло българо-християнско. В края на XV — началото на XVI в. Ковачовица била малко селце с 13 домакинства и 4 неженени „неверници", носещи хубави славянски имена, като Будимир, Доброслав, Радица и др.[159] Но макар и малобройно, населението му запазило вярата си, устояло на натиска и примамките.

В Скребатно по онова време е отбелязан само един българин мохамеданин — споменатият вече Али, син на Билко, срещу 85 християнски домакинства. Но макар и един, все пак направеният пробив си оставал пробив, който постепенно се разширявал, за да се стигне до гореотбелязаното положение в края на XIX в.

В неврокопския Чеч ислямът все още не бил навлязъл, макар в поново време да го намираме изцяло помохамеданчен. В регистъра са отбелязани чечките села Борово, Стирен, Малошийца и Кашица (в края на XIX в. изцяло българомохамедански),[160] където живеело непокътнато българско християнско население. Впрочем самите цифри за тези села (вж.

---

153 НБКМ, Ор. отдел, БЛ 3/6, л. 5а; сб. Асимилаторската политика..., стр. 100.
154 НБКМ, Ор. отдел, БЛ 3/6, л. 5б; сб. Асимилаторската политика..., стр. 102.
155 Сб. Асимилаторската политика..., стр. 105.
156 Пак там, стр. 107.
157 Пак там, стр. 109.
158 В. Кънчов, Македония..., стр. 195.
159 НБКМ, Ор. отдел, БЛ 3/6, л. 10а.
160 В. Кънчов, Македония..., стр. 196.

таблицата) показват най-недвусмислено горното. Само най-южните райони на драмския Чеч били засегнати от тюркска колонизация и може би отчасти ислямизация на завареното българско население.

Значително по-тежко били засегнати от мохамеданството по-близките до Места и Неврокоп селища, каквито били Брезница и Тепляни. Покойният Ст. Н. Шишков писа, че „началото на масовото потурчване на християнските славянски поселения на полуострова е започнало в края на XV в. и продължавало през целия XVI в.“, че „началото на това масово потурчване е било във времената на Баязид II и Селим I“[161]. Като оставяме настрана неправилното поставяне на знак на равенство между помохамеданчване и потурчване, не може да не се види, че Шишков може би случайно има известно основание. Макар в грамадното болшинство от селата в Неврокопско по онова време да е нямало никакви помохамеданчени българи или да е имало по един-двама, то в отделни села, като Брезница и Тепляни, помохамеданчването взело обезпокоителни размери. От 50—60 домакинства в с. Тепляни максимум за едно поколение се помохамеданчили четири, като при това нямаме никакви гаранции, че останалите три домакинства, чиито домовладелци носят и мохамедански презимена, не са второ поколение ислямизирани българи. В с. Брезница за същото време приели исляма 6 души глави на домакинства и един неженен българин.

Села	Мохамедани	Българи християни			
		домакинства	неженени	вдовици	всичко
Борово	—	119	25	9	153
Стирен	—	19	6	—	25
Кашица	—	21	3	1	25
Малошийца	—	58	3	2	63
		217	37	12	266

Това били вече наистина сериозни пробиви. Ако приемането на исляма от един-двама души в дадено село създавало прецеденти и повод за увеличаване натиска над техните съселяни, то все още не се създавало „общество“, група, която да се крепи взаимно, да се окуражава и да нараства. Поради това все още съществувала възможност такъв единичен мохамеданин да бъде изолиран и отчужден и ислямът да не „пусне корен“ в селото. Така може би е станало в селата Скребатно, Белотинци, Градитна, където срещаме по един-двама помохамеданчени българи в края на XV в., а по-късно ги намираме като изключително български християнски села.

Но когато броят на помохамеданчените в дадено село бил по-голям, както в Тепляни и Брезница, вече се създавала местна, макар и малка мохамеданска община, ползуваща се с активната поддръжка на турската власт. Тя вече трудно можела да бъде изолирана. Натискът на официалната власт, на ислямските проповедници способствувал за нарастването ѝ, а връщане назад от исляма не можело да има. Преминаването от мохамеданство към коя да е друга религия в ислямските страни се на-

[161] Ст. Н. Шишков, Помаците в трите български области: Тракия, Македония и Мизия, ч. I, Пловдив, 1914, стр. 48.

казвало много по-жестоко, отколкото отказът да се приеме islямът. С течение на времето около тези „общини“ можели само да се натрупват нови хора, да се увеличава броят на помохамеданчените. Това постепенно, но системно налагане на исляма е продължавало по-дълго, но довеждало до не по-малко печални резултати, довеждало до поглъщане на цели села.

Не може да се твърди, че някаква особено важна роля за това разпространяване на исляма е играла религиозната ревност от страна на вече приелите исляма. Както може да се заключи от горните сведения, такава „ревност“ като че ли не е съществувала. Иначе как биха могли да се обяснят случаите, когато мъжът бил и умрял като мохамеданин, а неговата жена си оставала в „лоното на неверниците“, както в случая с вдовицата Стана Ахмед.[162] Очевидно сили извън семейството са тласкали този Ахмед да приеме исляма, но той самият не проявил никакво старание да привлече поне семейството си към „правата вяра“. За същото говори и случаят с тримата братя — Али, Хамза и Пеньо, синове на Рад. Двама от тях може би вследствие на упражнен натиск приемат исляма, а единият остава християнин. Но очевидно този натиск бил външен, а не от средата на самото семейство.

Трудно е да се каже колко бързо е вървял процесът на помохамеданчването в първите десетилетия на XVI в. Нашите документи позволяват да се фиксира неговото начало, да посочим някои симптоми на масовост в отделни села и... нищо повече в тази насока. Очевидно е, че в началото на XVI в. Неврокопското поле и прилежащите му области от Западните Родопи и Чечът били населени с компактно българско християнско население, сред което тепърва започва активното разпространение на исляма. Инфилтрацията на тюркски елементи в котловината и съседните планини била твърде нищожна, а за областите, намиращи се сега в България, дори не може да се констатира.

Разбира се, тук не става дума за самия град Неврокоп. Знаят се твърдения, че „...недалеч от разрушения Никопол... се въздигнал турският град Неврокоп“[163]. Сега, разбира се, е невъзможно да се поддържа, че Неврокоп бил турски град. През XVI в. мохамеданите съставлявали около $^2/_5$ от населението му: от общо 579 домакинства в града 345 били християнски, а 234 — мохамедански.[164]

И ако в самия град, за който се твърди, че бил създаден от турците, последните са малцинство, явно е, че в селата те били далеч послабо представени, ограничени може би само до един-двама представители на феодалните господари.

* * *

През XVI в. в Неврокопското поле, Доспат и Чеч станали сериозни изменения в съотношението между мохамедани и немохамедани. Промяната в съотношението между двете вероизповедания далеч не означавала някакво изменение в демографско-етническата област. Не населението се

[162] Сб. Асимилаторската политика..., стр. 96.
[163] [В. Кънчов], Пътуване по долините на Струма..., СбНУ, т. XII, стр. 212—213.
[164] Н. Тодоров, По някои въпроси на балканския град..., стр. 42 – 43.

е променило, а просто се разширил и задълбочил процесът на ислямизирането на местните български жители.

За съжаление няма документи, въз основа на които да проследим достатъчно добре хода на помохамеданчването на населението през XVI в. В значително по-добро състояние е документалната база за първата половина на XVII в. Съпоставката между състоянието на нещата през първите десетилетия на XVII в. с това от началото на XVI в. ще позволи до известна степен да се хвърли светлина върху ширината и дълбочината на този процес през междинния XVI в.

Запазен е един списък за джизието на неверниците от вилаета „допълнение на Неврокоп"[165] за времето „от 1033 до края на 1034 година", т. е. за 1624 и 1625 г. В началото му се отбелязва, че „всички умрели са изключени, а всички новопоявили се" били записани в този тефтер, който бил изпратен в столицата.

Съдържанието на списъка показва, че при неговото съставяне са били взети като основа данните от една по-стара регистрация, към която са били прибавени „новопоявилите се" домакинства, ако в дадено село били констатирани такива. Последните веднага са записвани отделно към броя на първоначалните домакинства в дадено село с постоянното обозначение „нови", поради което вписването за такива села има стереотипен вид. Пример за това може да ни даде следната отметка: „Село Гостун 63 джизие-ханета. Шестдесет и три. Нови — 7. Седем."[166] Ето защо този списък в същност ни е запазил и сведенията от една по-стара регистрация, правена поне няколко години по-рано. Като имаме пред вид, че тези регистрации не са провеждани много често, бихме могли да предположим, че тя е станала през 1615—1620 г., т. е. 5—10 години преди съставянето на нашия списък.

Тук ние намираме сведения за броя на „неверниците" само в 29 села, а не във всички неврокопски села. Това се дължи на обстоятелството, че списъкът включва „допълнението" към Неврокоп, а не самият вилает Неврокоп. В него липсват редица от споменатите през началото на XVI в. села и дори самият град Неврокоп, поради което не могат да се направят пълни съпоставки между предишното им състояние и това от 1615—1625 г.

Но и малкото сравнения, които могат да бъдат направени, показват, че българското християнско население в повечето села намаляло. Така в с. Зърнево около 1503 г.[167] били записани 171 български домакинства, плащащи рента на феодалния владетел, а според споменатия списък от 1624—1625 г. в селото имало 120 джизие-ханета. Трябва да се има пред вид, че данните от единия и другия документ са напълно сравними. По онова време джизието все още не се е налагало на глава от мъжкото население, а върху домакинство, т. е. било не поголовен, а подворен налог в Османската империя. Едва след 1690—1691 г. то се превръща в

[165] НБКМ, Ор. отдел, БЛ 3/5, инв. № 3393. Публикуван е в сб. Асимилаторската политика. . ., стр. 121—123.

[166] Вж. сб. Асимилаторската политика. . ., стр. 122.

[167] За краткост ще отбелязваме условно под тази дата данните от двата феодални регистъра, съставени, както видяхме, между 1494 и 1503 г.

поголовен данък, плащан от всеки работоспособен мъж, така че в списъците, съставени преди 1690 г., под ханета трябва да се разбират домакинства или семейства, такива, каквито са дадени във феодалните регистри от XV—XVI в. От тези регистри вземаме само данните за задомените „неверници“, поради което се получава пълна съпоставимост на сведенията. Направеното сравнение за с. Зърнево показва едно намаление от 51 домакинства. Но вместо да изброяваме поотделно всяко село, можем да систематизираме в следната таблица сведенията за онези от тях, за които може да се направи съпоставка:

Села	1503	1615	1623	Увеличение или намаление	Според В. Кънчов		
					бълг. христ.	българи мохамедани	турци
Зърнево	171	120	120	— 51	1950	—	170
Елешница (Лисе)	88	97	104	+ 16	380	—	730
Брезница	180	57	63	— 117	—	850	—
Скребатно	85	87	87	+ 2	780	290	—
Кремен	38	38	45	+ 7	1220	—	—
Обидим	36	66	66	+ 30	1400	—	—
Ковачовица	17	40	48	+ 31	1400	—	—
Белотинци	96	35	36	— 60	1800	—	—
	711	540	569	— 142			

За изтеклите 120 години въпреки закономерно очаквания естествен прираст на населението българските християнски домакинства в тези села намалели с повече от 140. Наистина в 5 от тези села броят на домакинствата се е увеличил с 86 и от 265 те нараснали на 350. Но този прираст безостатъчно се стопява, когато се съпостави с катастрофалното намаление на домакинствата в трите най-големи села — Брезница, Зърнево и Белотинци. От 447 домакинства в тях остават всичко 219 или за изтеклите 120 години изчезнали 228 домакинства, което прави повече от половината им.

Такова положение може да констатираме и когато вземем пред вид дори само сумарните данни от документите. В двата откъслека от феодални регистри от 1494—1503 г. са запазени описи на 23 села от Неврокопско, а в тях са били регистрирани общо 1547 християнски домакинства. От списъка за джизието, където са описани 29 села, се вижда, че към 1615—1620 г. в тях имало всичко 1535 домакинства.[168] Или след като са прибавени 6 села повече и след като населението се е размножавало почти 120 години, имаме едно намаление от 12 домакинства, което не може в никаква степен да се приеме като естествено. То може да се обясни само с обстоятелството, че помохамеданчванията откъсвали значителна част от християнските домакинства.

168 Такъв е броят на домакинствата, когато не се вземат пред вид „новопоявилите се“ при регистрацията от 1623—1624 г.

От извънредно важно значение е обстоятелството, че в този списък за джизието не се срещат имената на цяла редица села, чието съществуване и чийто български облик се констатира по най-безспорен начин в началото на XVI в. Така в него не се появяват имената на цяла редица български села, като Кашица, Яново, Борово, Витово, Стирен, Странен, Бутим и др., да не говорим за изчезването на още по-старите имена, като Папа Райко и Папа Вълкан, както са се наричали съответно селата Лъкавица и Тепляни. Нито едно от тези села не се среща в запазения списък за джизието от 1636 г.[169] Би могло да се възрази, че и този списък подобно на онзи от 1623—1624 г. се отнася за вилаета „Допълнение на Неврокоп", а не за целия „вилает Неврокоп" и следователно възможно е тези села да са били придадени към самия „вилает Неврокоп", поради което липсват в списъците от 1623—1624 и 1636 г.

Споменатите села обаче не се срещат и в тефтера за джизието на целия „вилает Неврокоп" от 1660 г.[170] Това обстоятелство далеч не може да се смята случайно. Още повече трябва да държим сметка и за това, че в ново време вече намираме жителите на всички споменати села обозначени изключително като българи мохамедани. Турската власт ще да е престанала да ги включва в списъка на облаганите с джизие, когато в тях не е имало вече християни, а те още в първите десетилетия на XVII в. престават да се срещат в описите като християнски български селища.

Направените дотук съпоставки ни довеждат до някои важни констатации. Първо, оказва се, че една значителна част от българските християнски селища след XVI в. вече не се явяват сред облаганите с джизие села. Второ, в други, относително големи за времето си села, каквито били Брезница, Зърнево и др., българските християнски домакинства извънредно много намалели. Трето, само в пет от всичко двадесетина села броят на тези домакинства нараснал, и то твърде незначително, така че общият резултат от станалите през изтеклите 120 години изменения бил плачевен за християнското вероизповедание в Неврокопско и Западните Родопи. С право XVI в. може да се смята катастрофален за него век.

Обясненията за това намаление могат да се търсят в няколко насоки. Може да се допусне например, че част от населението се е разбягало и преселило в други краища. Обаче с това не може да се обясни всичко и особено липсата в списъците за джизието на села, които са се запазили и съществуват. Очевидно причината за това намаление е изключително в помохамеданчването на българското население в онези краища. Неговото начало ние вече видяхме. Даже да не е имало някаква кампания, то за изтеклите 120 години системното, макар и поединично помохамеданчване е могло да има за резултат откъсване на стотици християнски домакинства. В села като Тепляни и Брезница, където още в края на XV и началото на XVI в. намираме по-значителни групички от приели исляма люде, привличането или насилственото вкарване на хората в мрежите на „правата вяра" очевидно ще е ставало по-системно при по-ши-

[169] НБКМ, Ор. отдел, ф. 126, арх. ед. 4 — „Общ списък за джизието на неверниците от вилаета Допълнение на Неврокоп, валиден за 1045 година".
[170] НБКМ, Ор. отдел, ф. 126, арх. ед. 9.

рока поддръжка. Така и без някаква специална акция за насилствено и едновременно помохамеданчване на целите села броят на българите християни в тях бързо ще е намалявал, за да изчезне съвсем към началото на XVII в. (Тепляни) или няколко десетилетия по-късно (Брезница).

Но ако запазеният в някои села (като Брезница) християнски елемент дава основание да се твърди, че в тях не е имало кампания за помохамеданчване едновременно на цялото население, то обстоятелството, че през дадения интервал от време от кръга на българските християнски селища отпадат толкова села, ни кара да допуснем, че поглъщането на населението е могло да стане бързо и цялостно. Но такова едно бързо преобръщане ще да е станало и с прилагане на открито и грубо насилие, което е принуждавало съпротивяващите се да напускат старите си местожителства. Няма съмнение, че примамката и принудата довели до бързото ислямизиране на населението в селата Тепляни, Борово, Витово, Яново, Кашица, Странен и др.

Наличните документи не дават възможност да се определят поточно хронологическите граници, в които са се разиграли евентуалните акции за помохамеданчване или за довършване на помохамеданчването на населението в тези села. Като се има пред вид обаче, че болшинството от нашите приписки и по-късни летописни бележки свързват тези явления с името и дейността на „султан Селим“, би могло да се потвърди, че такива насилнически помохамеданчвания са ставали по време на някой от двамата царували през XVI в. Селимовци. На Селим се приписва т. нар. „второ разорение на България“, което по-късният хронист датира съмнително от 1522 г., твърдейки, че тогава били изпратени 23 хиляди войници начело с везира, който, „начевайки от Драма, дори до Босна все потурчил: Доспат планина тогда истурчил, Еспину[171], Крупник, Кочани вси тогда истурчили...“[172] „Писах в дните на царя Селима кръвник, блудник, винопиец. В тези години по цялата своя земя събира еничери... люти и прескърбни времена“ — оплаква се друг книжовник.[173] Подобни жалби има и от времето на Сюлейман I, каквато е тази в Слепчанския писмовник.[174] Невъзможно е зад тези съставени в общ дух приписки да няма някакви конкретни явления. Констатираното голямо спадане на броя на българското християнско население в такова множество села е в унисон със съдържанието на приписките.

* * *

Наличните документи рисуват първата половина на XVII в. като малко по-спокойна за българското християнско население в Неврокопския край. Помохамеданчванията през XVI в. създали значителна база за по-нататъшното разгръщане на асимилаторските опити, но цифрите свидетел-

---

171 Локализирането на Еспину с Чепино, което правят всички наши изследователи, макар и с въпросителен знак, ни се струва неоправдано. Под Еспино би трябвало да се разбират споменатите вече „села на госпожа Деспина“, които очевидно са се намирали някъде из средната част на басейна на Места.

172 М. Дринов, цит. съч.

173 Й. Иванов, Български старини из Македония, София, 1931, стр. 244.

174 Пак там, стр. 485.

ствуват, че в течение на няколко десетилетия числеността на християнските домакинства в областта се запазвала и дори бележи известно увеличение. Обстоятелството, че не знаем точната дата на регистрацията, която е предшествувала тази от 1623—1625 г., не ни пречи да видим, че за времето между едната и другата „невернишките" домакинства са се увеличили със 76 и от 1535 достигнали 1611, т. е. бележат един прираст от почти 5%.

Няма съмнение, че в същото време продължили единичните помохамеданчвания на българи. Изглежда обаче, че тези случаи са могли да бъдат компенсирани от естествения прираст на населението. Понеже не знаем за колко години се е получил гореотбелязаният прираст от 5%, не можем да съдим за темповете му. Повече място за заключения в тази насока дава запазеният опис[175] на джизие-ханетата от същия вилает „Допълнение на Неврокоп" за 1045 г. от хиджра.[176] В него са регистрирани същите 29 села, като през споменатата година в тях били отбелязани 1623 джизие-ханета.

Както се вижда, за периода от 1625 до 1636 г. християнските домакинства бележат твърде незначително увеличение: за 10—11 години броят им нараснал едва с 12, което общо прави доста по-малко от 1%. Като се вземе пред вид изтеклото време, ще се види, че това означава в същност по едно ново домакинство в година, което пък дава едва 0,6 на хиляда годишен прираст. Никой не може да приеме, че това са резултати на нормалния естествен прираст. Очевидно тук са действували фактори, поглъщащи част от естествения прираст—мор или разбягване на селяните или пък систематично помохамеданчване на отделни лица. Заедно с това трябва да се признае, че тези данни не дават основание да се констатира някаква кампания, някакви по-особени катаклизми с българското християнско население през първите десетилетия на XVII в.

Общата цифра — 1623 домакинства — не дава възможност да се види конкретното развитие на отделните села през изтеклия десетгодишен период. Когато се вгледаме в конкретните цифри за всяко село, вижда се, че далеч не всички села бележат някакво увеличение на населението, каквато тенденция ни рисуват сумарните данни, нито пък всички запазили броя на домакинствата си на уровена от 1625 г. Впрочем ето и самите цифри, като за по-голяма прегледност обединяваме селата в три групи:

I — увеличили; II — намалили и III — запазили броя на домакинствата си. За по-лесно сравнение пък прибавяме в отделна графа сведенията, които условно отнесохме към 1615 г. (вж. таблицата на стр. 101).

Както се вижда, в девет села броят на записаните в регистъра джизие-ханета се е увеличил. От друга страна, прави впечатление, че за периода 1615—1625 г. в тях не се забелязва увеличение на домакинствата с изключение на 6 нови в с. Брезница. В тази връзка би могло да се помисли, че понеже при регистрацията от 1625 г. в тях не е бил увеличен броят на джизие-ханетата, то при следващата регистрация описва-

[175] НБКМ, Ор. отдел, ф. 126, арх. ед. 4 — „Общ списък за джизието на неверниците от вилаета Допълнение на Неврокоп, валиден за 1045 година".
[176] Започва на 17. VI. 1635 и завършва на 4. VI. 1636 г.

Села	Домакинства през			Прираст през	
	1615	1625	1635	1625—1635	1615—1635
I					
Балдево	15	15	25	+10	+10
Брезница	57	63	69	+ 6	+12
Голям Манастир (Търлис)	82	82	85	+ 3	+ 3
Добринище-хасове	101	101	103	+ 2	+ 2
Куманица	36	36	37	+ 1	+ 1
Ловча	82	82	87	+ 5	+ 5
Обидим	66	66	67	+ 1	+ 1
Рибне	43	43	44	+ 1	+ 1
Тешово	101	101	103	+ 2	+ 2
	583	589	620	+31	+37
II					
Гайтанине	15	18	12	— 6	— 3
Гръмляни	54	54	41	—13	—13
	69	72	53	—19	—16
III					
Белотинци	35	36	36	—	+ 1
Буково	38	39	39	—	+ 1
Велково (Вълково)	6	6	6	—	—
Голямо Дреново	28	28	28	—	—
Горна Скребатна	87	87	87	—	—
Горни Филип	36	36	36	—	—
Гостун	63	70	70	—	+ 7
Долни Филип	18	24	24	—	+ 6
Долно Броди	131	141	141	—	+10
Зърнево	120	120	120	—	—
Камаре	26	26	26	—	—
Ковачовица	40	48	48	—	+ 8
Кремен	38	45	45	—	+ 7
Лешница (Елешница, Лисе)	97	104	104	—	+ 7
Лъки	30	36	36	—	+ 6
Лялево	2	2	2	—	—
Осиково	57	65	65	—	+ 8
Хотовище (Фотовище)	21	37	37	—	+ 6
	883	950	950	—	+61

чите са прибавили по няколко ханета. Обаче изключението, което прави Брезница, а също и обстоятелството, че за много села (Камаре, Зърнево, Голямо Дреново и др.) броят на ханетата не е променен, въпреки че и в 1625 г. не били прибавяни нови, затвърдяват убеждението, че тези записвания отразяват известно реално състояние на нещата, а не са само прости фискални машинации.

Намаление на домакинствата за този период има само в селата Гайтанине и Гръмляни, и то твърде значително, като се има пред вид, че те не били особено големи села. Не може да се каже точно на какво се дължи това намаление, още повече, че впоследствие и двете запазили

българо-християнския си облик. Може би част от населението е било принудено да напусне родните си места под влияние на някакви изключителни събития, засегнали само тези две села.

В болшинството от селата броят на християнските български домакинства през 1635 г. останал непроменен в сравнение с 1623—1625 г. Стагнацията в тези села и незначителното увеличение на джизие-ханетата в първата горе означена група дават в същност характеристика на изтеклия 10—11-годишен период. Но когато говорим за такава стагнация и дори за незначително увеличение на общия брой на домакинствата, не трябва да забравяме, че е имало в същото време прояви на „притискане“ на отделни села (основание за това дават случаите с Гайтанине и Гръмляни), а също на системни единични помохамеданчвания.

Този, общо взето, стагнационен период продължавал най-малко до началото на 40-те години на XVII в. Върху споменатия списък за джизието от 1635 г. е запазена бележката:[177] „Elhac Ahmed aganın tahrir eyledüği defterde mukaddemi olan icmaldir, fi şehr-i receb, sene 1051.“[178] От нея може да се заключи, че около 1641 г. някой си Ахмед ага е трябвало да направи описване на джизие-ханетата във вилаета „Допълнение на Неврокоп“ и че резултатите от направеното от него описване са се оказали идентични с тези от предишното описване. Неговите данни не се различавали от вече вписаните в „иджмала“, т. е. в общия регистър. А под „предходният иджмал“ несъмнено се е разбирал списъкът от 1635—1636 г., върху който е нанесена самата отметка. Тълкувайки по този начин тази забележка, ние приемаме, че докъм 1641 г. не са настъпили някакви радикални промени във верско-етническото положение на Неврокопско, сравнявайки го с 1635 г. Скоро обаче българското население трябвало да преживее нови изпитания.

* * *

Следващият запазен списък за броя на джизие-ханетата в неврокопските села бил съставен през 1660 г.[179] И встъпителната бележка към списъка, и особено неговите данни позволяват да се констатира едно катастрофално намаление на българските християнски домакинства в казата.

В дефтера за джизието на неверниците от Неврокопската каза, казва се в уводната бележка, „преди имало две хиляди петдесет и три ханета. Обаче повечето от тях са измрели или са се разбягали и такова количество джизие [вече] не било по силите на останалите неверници“. Поради това било решено да се приспаднат от дефтера 500 ханета, а останалите 1553 да се „разпределят по взаимно съгласие между първенците на вилаета и казата, като се увеличи броят на ханетата за селата, които могат да понесат, а на неплатежоспособните се намали“.

[177] НБКМ, Ор. отдел, ф. 126, арх. ед. 4, л. 1б.

[178] „В дефтера, направен по описването от Елхадж Ахмед ага, е [както в] предходния общ списък. 28. V. 1641“.

[179] НБКМ, Ор. отдел, ф. 126, арх. ед. 9, публикуван в сб. Асимилаторската политика. . ., стр. 127—130, с някои допуснати от нас пропуски при идентифицирането на селищата.

В резултат на това ново разпределение и описване на 13. III. 1660 г. бил съставен нов списък, на чиито данни след малко ще се спрем.

Както се вижда от приведения текст, намалението на християнската облагаема с джизие рая е официално признат факт, който представителите на властта обясняват с „измиране и разбягване". Едва ли обаче това обяснение може да бъде признато за пълно и оттам за удовлетворително. Вярно е, че средата и втората половина на XVII в. се характеризира с рязко увеличаване на данъчния натиск върху податното население на империята във връзка с агресивната настъпателна външна политика и непрекъснатите войни, които дават облик на управлението на великите везири от династията Кьопрюлю. Поради това случаите на разбягване на жителите на едно или на няколко села не били нито единични, нито пък редки.

Тук обаче става дума за цяла каза. Трудно е да се приеме, че населението на тази каза ще се е разбягало само вследствие на засиления данъчен гнет. Този натиск повече или по-малко равномерно засягал всички кази, така че положението в съседните кази не било по-леко. Неврокопската каза не била разположена край някой от големите военни пътища, по които минавала войска, която причинявала неизчислими бедствия на околното население и го поставяла в по-лошо положение в сравнение със съседните околии. Трябва да е имало някаква екстрена, изключителна причина, която да е поставила Неврокопския край в по-тежко положение, отколкото останалите области, за да може неговото население да предпочете изоставянето на къщите и земите си пред свързаните с всяко бягство и преселване несрети.

И даже да не искаме, пак се натрапват на съзнанието епизоди от различните бележки и приписки — на Методи Драгинов, на Бельовския хронист и други незнайни грамотни люде — за поход на „Мехмед паша", на „6 паши" през Пловдив, Чепино и Разлог на юг към Солун по време на войната в „Мора", за „разсипването" на българщината по време на този поход и пр. и пр. Нуждата от обстоен критически преглед на тяхната хронология ни заставя сега да отминем споменатите приписки. Но не може да се отмине едно — тези бележки свързват „разсипването" на българското население в Западните Родопи не само с разбягване, а главно с помохамеданчването му.

Именно този последен момент е спестил неврокопският кадия, съставител на уводната бележка към списъка от 13. III 1660 г. Но не е мъчно да се разбере неговата „пестеливост". Даже такъв рядко словоохотлив човек като Евлия Челеби, който през 50—60-те години на XVII в. пропътувал цялата империя и прекосил Западните Родопи през Неврокоп — Доспат — Смолян до Асеновград, се въздържа да спомене и дума за населението и събитията из този край, не дава никакви сведения за развихрилото се там ислямизиране на българите.

В списъка от 1660 г. са включени 51 селища от Неврокопска каза, в които по онова време още имало българско християнско население. В него са записани и почти всички села от вилаета „Допълнение на Неврокоп", което показва, че този вилает бил вече ликвидиран като отделен данъчен район. Между 1641 и 1660 г. казата Неврокоп съставила единен джизие-вилает.

Ние не разполагаме с данни за предишното верско-етническо състояние на много от включените в този списък села, поради което не можем да направим пълни сравнения. Но съпоставката на известните ни вече сведения за селата, включени в т. нар. „Допълнение на Неврокоп“, с данните за тях в списъка от 1660 г. много ярко показва големите промени, които настъпили в тях между 1640—1660 г. За по-голяма прегледност и пълнота ние прибавяме в отделна колонка сведенията за началото на века. Това позволява да се види по-ясно и за по-дълъг период динамиката в измененията на верския облик на казата.

Села	Домакинства през			Увеличение или намаление
	1615 г.	1635 г.	1660 г.	
Балдево	15	25	6	— 19
Белотинци	35	36	40	+ 4
Брезница	57	69	20	— 49
Буково	38	39	17	— 22
Велково (Вълково)	6	6	—	— 6
Гайтанине	15	12	10	— 2
Голям Манастир (Търлис)	82	85	70	— 15
Голямо Дреново	28	28	8	— 20
Горна Скребатна	87	87	41	— 46
Горни Филип	36	36	—	— 36
Гостун	63	70	20	— 50
Гръмлени	54	41	32	— 9
Добринище-хасове	101	103	50	— 53
Долно Броди	131	141	93[180]	— 48
Долни Филип	18	24	6	— 18
Зърнево	120	120	152	+ 32
Камаре	26	26	15	— 11
Ковачовица	40	48	—[181]	— 48
Кремен	38	45	30	— 15
Лешница (Елешница, Лисе)	97	104	40	— 64
Куманица	36	37	14	— 23
Ловча	82	87	45	— 42
Лялево	2	2	—	— 2
Лъки	30	36	15	— 21
Обидим	66	67	55	— 12
Осиково	57	65	25	— 40
Рибне	43	44	10	— 34
Тешово	101	103	90	— 13
Хотовище (Фотовище)	31	37	44	+ 7
	1535	1623	948	— 675

Цифрите от тази твърде дълга таблица показват едно наистина поразително по своите размери намаление на християнското население в Неврокопско през периода между 1641 и 1660 г. Възможно е някой да се опита да оспори един такъв извод и да твърди, че може би се касае за нов начин на групиране на хората в „ханета“, че може да е започнало

[180] Тук включваме цифрите, дадени в списъка от 1660 г. за двете селища: село Долно Броди (с 23 ханета) и махалата Долно Броди (със 70 ханета).

[181] Селото не е записано в списъка от 1660 г., а после се е запазило като българско християнско.

обединяване на повече домакинства в едно „хане“, както това се наблюдава при авариза и други държавни данъци. Но трябва да се каже, че при джизието се наблюдава точно обратната тенденция — увеличаване броя на податните единици чрез раздробяването им, като в края на краищата се достига до трансформирането му в поголовен данък. Ето пред вид на тази тенденция евентуални съмнения и оспорвания биха били несъстоятелни и намалението на броя на ханетата отразява безспорно реално намаление на християнското население в Неврокопско.

Това намаление ще да е засегнало почти всички селища в Неврокопската каза, макар засега да сме в състояние да установим това конкретно само за 29-те отбелязани в предишните документи села. Нещо повече, някои села, в които преди имало малко християнско население, като Лялево, Велково (или Вълково), повече не се появяват в списъците на облагаемите с джизие. Би следвало да се приеме, че оставащите до 1640 г. техни жители християни са били най-после ислямизирани или пък са били принудени да напуснат селата си.

Само в три села — Зърнево, Белотинци и Фотовище — българското население нараснало, като от 193 домакинства за изтеклия 20-годишен период достигнали до 236. Но това увеличение от 43 домакинства, което в същност прави по-малко от 1% годишен прираст, изчезва съвършено, когато се съпостави с голямото спадане на населението в останалите 26 села. За изтеклите двадесетина години тук били помохамеданчени или прогонени от местата им 718 от всичко 1430 живеещи в тях домакинства през 1635 г., т. е. това засегнало повече от половината от жителите им. Така през средата на XVII в. християнската религия в тези краища претърпяла истинска катастрофа. Всяко друго определение тук би било непълно.

Струва ни се, че тази драма не бива да се разглежда като едноактна и да се свързва с 1660 или предхождащата я година. Тя е започнала доста преди това. Имаме пред вид не само съображението, че трябва да е изминал известен срок от времето, когато са се развили събитията по помохамеданчването или прогонването на населението, до момента, когато цариградската власт е била накарана да се съгласи с провеждането на нова регистрация, че е изтекло време и докато се извърши тази пререгистрация, и докато се състави списъкът от 13. III. 1660 г. Има някои податки в този списък, които ни карат да приемем, че периодът на относително спокойствие за българщината в онази област ще е завършил наскоро след 1640—1641 г.

Привлича вниманието онзи пасаж от уводната бележка, в който се изтъква, че преди в Неврокопската каза имало 2053 ханета, а от тях били приспаднати 500. Сред тях, както вече се изтъкна, били включени и двадесет и деветте села от „Допълнение на Неврокоп“. Ако приемем, че под думите „предишна регистрация“ тук се крият цифрите от 1635 г., когато в тези 29 села имало 1623 ханета, то следва да заключим, че в останалите 25 села тогава имало всичко 430 ханета. Данните за 1660 г. сочат в тези 25 села 1553 — 948 = 605 ханета, което е значително повече от 430, от получавания при гореизтъкнатите условия брой на ханетата през 1635 г. В такъв случай излиза, че в 25-те селища, в които се включвал и Неврокоп, броят на християнските домакинства през 1640—1660 г. не е намалявал, а се е увеличавал. Това противоречи на установената по-

горе обща тенденция за намаление на българските християнски домакинства, поради което е трудно да се приеме за вярно. По-приемливо е предположението, че по време на „предишната регистрация“, за която се говори в уводната бележка, в селата от вилает „Допълнение на Неврокоп“ е имало по-малко от 1623 домакинства, а останалите 25 села имали повече от 430 домакинства, че намалението на християнските домакинства в 29-те села е започнало още до „предишната регистрация“.

Още едно такова „аритметическо“ съображение ни кара да приемем последното заключение за достоверно. В 1660 г. било решено да се приспаднат от общия брой на ханетата 500 единици. Ако намалението на домакинствата беше засегнало само 29-те села на „Допълнение на Неврокоп“ и цифрата 500 е била намалена само от намиращите се през 1635 г. в тях 1623 ханета, то би следвало в 1660 г. в тези села да останат по новия списък 1123 ханета. Даже ако от сведенията за 1635 г. изключим данните за селата Ковачевица, Лялево, Горни Филип и Велково (които не се споменават през 1660 г. и в които през 1635 г. са регистрирани 92 ханета), пак би трябвало за 1660 г. в 29-те села да останат 1021 ханета. Фактически според списъка от 1660 г. в тях са регистрирани 948 домакинства. Когато към тези 948 ханета прибавим всички 500 ханета, за които било решено да се приспаднат, ще получим 1448, което е далеч под 1623 — броя на ханетата в 29-те села през 1635 г. Така или иначе „губят се“ съответно 175 или 73 ханета! Кога са изчезнали те? Повече от очевидно е, че още до „предишната“ регистрация те са отпаднали от списъка на платците на джизие, т. е. били са помохамеданчени или пък са се разбягали под натиска на властта. И следва да се заключи, че процесът на намаляване на българските християнски домакинства е започнал доста преди 1660-та година.

Около средата на XVII в. българското население в Западните Родопи и в Неврокопско било подложено на нов силен пристъп на ислямизаторски натиск, който нанесъл тежки поражения. И все пак в много от по-късните българомохамедански селища успели да се запазят по няколко християнски домакинства, които очевидно устояли на верския и икономически натиск през 50-те години на XVII в.

Данните от 1660 г. ни представят една голяма група от села с малобройно българско християнско население, което именно поради своята малобройност вече трудно можело да се самозащищава. В 14 села живели до 10 християнски домакинства, а някои от тях, като Лъжница, Чешово и Горна Сюнгартия, са регистрирани с по две джизие-ханета. Двадесет и пет села имали максимум по 20 домакинства, а общо в тях живеели 249 домакинства, което правело средно по десетина ханета в село. От всички 51 записани в списъка села само едно — Зърнево — имало повече от 100 домакинства. При рязкото преобладаване на селата, в които останало малобройно християнско население, лесно е обяснимо защо в следващите десетилетия много от българските селища били принудени да капитулират и да приемат исляма.

За някои от срещащите се в списъка от 1660 г. села, като Мало-шийца и Черешово, има запазени данни от периода 1493—1503 г. Според

феодалните регистри от 1493—1503 г.[182] в с. Малошийца имало 60 български християнски домакинства, включително тези на двете вдовици. В списъците за джизието на вилаета „Допълнение. . .“ това село липсва, но в 1660 г. отново го срещаме и вече само с 8 джизие-ханета. Същото намаление на българските християнски домакинства наблюдаваме и в с. Черешово, където към 1503 г. имало 8 домакинства, а в списъка от 1660 г. го намираме записано само с две джизие-ханета. Случаите с тези две селища ни навеждат още веднъж на заключението, че натискът срещу българщината в Неврокопско през XVI—XVII в. е засегнал не само селищата, записани във вилаета „Допълнение на Неврокоп“, а всички села в онзи край. Впрочем в десетилетията след 1660 г. и малкото останали християнски домакинства в тези две селища не издържали на репресиите и верско-религиозния натиск и били принудени да приемат исляма, поради което в по-ново време ние ги намираме вече като изцяло българомохамедански.

Списъкът от 1660 г. не е хронологически последният документ от този тип. Запазен е още един „Списък за джизието от вилает Неврокоп за 1070 г., направен съгласно с новия дефтер“[183], с който той бил сравнен на 8. V. 1661 г.[184] Неговите данни са абсолютно идентични с тези от използувания вече опис, направен на 13. III. 1660 г. Така той не ни дава нищо друго освен увереността, че под думите „новия дефтер“ се разбирал именно регистърът от 1660 г. и че през 1661 г. джизието се налагало и събирало на основа на фиксираното през 1660 г. състояние.

Последният запазен дефтер за джизие-ханетата в Неврокопско през XVII в. е написан на 10 мухарем 1077 г., т. е. на 13 юли 1666 г., и е озаглавен „Общ списък за джизието на неверниците от вилаета Неврокоп, валиден за 1076 г.“[185]. В него са записани абсолютно същите села, както в описа от 1660 г., със същия брой на ханетата в тях. В цялата каза са регистрирани пак 1553 ханета. Очевидно през 1666 г. не е имало ново описване на християнското население в казата, а просто отново са използувани данните от 1660 г.

Прави впечатление една бележка върху този документ, която гласи: „Оттук се прехвърли в новия общ регистър“ и носи дата 27 джемази-юл, ахър 1088 г.“, т. е. 27 август 1677 г.[186] Не е много ясно дали вписаните в този списък данни са прехвърлени в „новия регистър“, съставян около 1677 г., или пък с това пояснение просто се препращат чиновниците да търсят последни данни в новия регистър. Но едва ли остава място за съмнение, че поне до 1677 г. дефтерхането приемало като валидни за Неврокопска каза онези данни, които били получени в 1660 г. Разбира се, през изтеклите 17 години е имало промени сред населението на казата, ако не други, то поне изменения, произтичащи от естественото на-

[182] НБКМ, Ор. отдел, Бл 3/6.
[183] Пак там, ф. 126, арх. ед. 5.
[184] Това се вижда от направените върху описа отметки: „Направено е сравнение. 9 рамадан 1071 г.“, т. е. 8 май 1661 г.
[185] НБКМ, Ор. отдел, ф. 126, арх. ед. 6. 1076 г. от хиджра по нашия календар започва на 14. VII. 1665 и завършва на 3. VII. 1666 г.
[186] НБКМ, Ор. отдел, ф. 126, арх. ед. 6, л. 1а.

растване на населението. Твърде вероятно е през тези години да не са станали някакви изключителни събития, някакви екстрени промени сред населението, които да са били от такъв размер, че да накарат мъчноподвижната бюрокрация да предприеме цялостна пререгистрация на християните в Неврокопско. Разбира се, единичните помохамеданчвания или бягства са продължавали, но тежкоподвижната администрация от втората половина на XVII в. вече не можела да реагира и да отразява такива изменения.

Един случайно запазен кадийски протокол[187] от 1671 г. ни позволява да видим, че в повечето от неврокопските села по онова време вече имало мохамедани. Пред кадията според този протокол трябвало да се явят представителите на селата. Обикновено в такива случаи се явявали в шериатския съд някои от мохамеданите; ако в съответното село имало многобройно българско християнско население, явявали се двама представители — мохамеданин и християнин. Разбира се, ако в селото изобщо нямало мохамедани, отивали да представляват селото някои от християнските му жители. Тези „правила" били твърде условни, приблизителни; изключенията ще да са били твърде чести. Макар явяването на представител от дадено село, носещ мохамеданско име, да не означава, че всички негови жители са помохамеданчени, все пак такива сведения могат да ни покажат поне къде, в кои села вече се е разпространило мохамеданството.

Точно в това отношение е интересен съдебният протокол от 1671 г., който трябвало да удостовери, че жителите на 43 неврокопски села са получили полагаемите им се суми срещу предадени на държавата храни. В много случаи селяните били представлявани от лица, носещи някаква титла — забитин, спахия, заимин, писар и пр., — което сочи, че те били длъжностни лица, представители на властта в селата. Може би те се явявали в съда именно като официални лица, без жителите на селата да били вече помохамеданчени. Но така или иначе този протокол сочи, че 29 от всичко 43 споменати селища били представлявани от мохамедани. Като подредим селищата според това, дали са ги представлявали мохамедани или християни или пък мохамедани и християни едновременно, ще се получи следното:

I. Представлявани само от мохамедани:

1. Лъжница, 2. Корница, 3. Обидим, 4. Костен, 5. Осеново, 6. Буково, 7. Лещене, 8. Стане, 9. Блатска (Блатчен), 10. Ореше, 11. Церопол, 12. Голям Дебран, 13. Осиково, 14. Дреново, 15. Слащен, 16. Тиховица, 17. Марилево (представлявано от спахията Шабан), 18. Бръщен (писарят Хадър), 19. Ракищани (спахията Мустафа), 20. Черешово, 21. Беслен, 22. Перинча (Перица), 23. Дъбница (представлявано от Осман беше, т. е. еничарин), 24. Сбещица (?), 25. Долян, 26. Мусомище, 27. Шурдилово, 28. Кашица (представлявано от Мехмед бей) и 25. Кочан (представлявано пак от еничарин — Муджо Мехмед беше).

[187] НБКМ, Ор. отдел, ф. 126, арх. ед. 12. Публ. в сб. Асимилаторската политика . . ., стр. 142—143.

II. Представлявани от християни и мохамедани:

1. Неврокоп, 2. Кремен, 3. Добринище, 4. Гръмляни и 5. Крушево.

III. Представлявани само от християни:

1. Елешница, 2. Рибне, 3. Скребатно, 4. Хотовища (Фотовища), 5. Търлис, 6. Либяхово, 7. Старчеще, 8. Зърнево и 9. Тешово. Български имена носят и представителите на доганджиите — Папас Петко и Златко — и на шахинджиите — Добраш и Никола.

Както се вижда, в три четвърти от селата имало вече установени на постоянно местожителство мохамедани, макар някои от тях да били служебни лица, а не помохамеданчени българи. Това положение създавало всички необходими предпоставки за завършване на процеса на ислямизиране на редица селища в Западните Родопи и Неврокопско. Окончателното помохамеданчване на селата ще е станало в течение на последните десетилетия на XVII до първите десетилетия на XVIII в. Понататъшните изследвания може би ще позволят да се хвърли още светлина върху заключителния етап на помохамеданчването на българите в онези краища.

Ето така ни се рисува от наличните турски документи етническото, верското и административното развитие на Западните Родопи и долината на р. Места през XIV—XVII в. Те не ни дават никакви свидетелства за някаква съществена турска колонизация. Инфилтрирането на тюркски заселници имало единичен, бихме казали, случаен характер. Мохамеданският елемент в онези краища се създава главно чрез ислямизиране на коренното българско християнско население.

Документите дават основание да се заключи, че налагането на исляма над българското население в никакъв случай не може да се смята като резултат на една акция, на една масова кампания. То било плод на продължителна, няколковековна дейност. Системните единични примамвания и помохамеданчвания се съчетавали с периоди на масово крушение на християнската маса, докато в края на краищата ислямът бил наложен над почти целия Чеч, Доспат, над част от селата в Неврокопското поле и Разлога.

ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ И ПРОНИКНОВЕНИЕ ИСЛАМА В ЗАПАДНЫЕ РОДОПЫ И ДОЛИНУ Р. МЕСТА В XV—XVII вв.

Страшимир А. Димитров

(РЕЗЮМЕ)

Начальные страницы студии посвящены овладению этой областью османами в XIV в. Источники не дают указаний о конкретном ходе покорения; у нас нет сведений о походах и битвах, и неиз-